

GENEL TÜRK TARİHİ

ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

T.C.'nin 100. Yılı Özel Sayısı, Special Issue for the 100th Anniversary of the Republic of Turkey ss. 15-52.

Geliş Tarihi–Received Date: 12.08.2023 Kabul Tarihi–Accepted Date: 13.10.2023

ARAŞTIRMA MAKALESİ – RESEARCH ARTICLE

KÖKTÜRK TARİHİNİN KAYNAKLARI OLARAK ORTA ASYA SARAYLARINDAKİ DUVAR RESİMLERİ

10.53718/gttad.1342212

TUBA TOMBULOĞLU* - GAYBULLAH BABAYAR**

ÖZ

Batı Türkistan toprakları İran ve Çin arasında olan tarihi İpek Yolu'nun geçtiği, pek çok şehire ev sahipliği yapan bir bölgedir. Özellikle 6. ve 7. yüzyıllarda ticari ve siyasi yapıdan dolayı Batı Köktürk Kağanlığı ve Soğd kültürünün etkileşimi söz konusu olmuştur. Dini etkinin de kendisini göstermesiyle sanatta gelişim artmış saray ve konutlarla birlikte döneme has duvar resimleri ortaya çıkmıştır. Duvar resimlerinin en güzel örneklerinden birisi Afrasyab duvar resimleridir. Yaklaşık yüz yıl önce Semerkand yakınlarında yol inşaatı sırasında bir evin duvarında bulunmuştur. Tek bir odanın dört duvarını kaplayan resimler arkeologlar tarafından incelenmiş olup, günümüze kadar da arkeolojik kazılar yapılmaya devam etmiştir. Kazılarda 7. yüzyıldan 12. yüzyıla kadar çeşitli katmanlar tespit edilmiştir. Duvarda 7. yüzyılın siyasi ortamını gözler önüne seren sahneler mevcuttur. Her dört duvar kompozisyon olarak birbirlerine oldukça zıttır. Özellikle batı duvarı Türk tarihi açısından çok önemlidir. Duvarın her yerinde Türkler'den izler bulunmaktadır. Ancak Türkleri ön plana çıkaran tek duvar burası değildir. Afrasyab'ın batı duvarında bulunan Türk unsurlar hiçbir Soğd resimlerinde rastlanmamaktadır. Resimlerde Türklerin siyasi gücünün sembolü ve uluslararası arenada temsili buradaki görkemli törenle çok iyi bir şekilde tasvir edilmiştir. Bir diğer duvar resmi Acine-tepededir. Tacikistan'ın güneyinde bulunan ve 7. ve 8. yüzyıllara ait bir şehir kalıntısıdır. 1940'lı yıllarda yapılan kazılar sonucunda Buda tapınakları bulunmuştur. Tapınak duvarlarında insan tasvirleri ve budizmin sembolleri mevcuttur. Bölgenin 7. ve 8. yüzyıllarda Köktürk asıllı Toharistan yabguları tarafından yönetildiği bilinmektedir. Nüfusun çoğunluğunun özellikle Huttel'de Türk halkın yaşadığı kaynaklar tarafından kaydedilmiştir. Balalık-tepe duvar resimleri, Özbekistan'ın güneyinde bulunan Termiz şehri'nin yakınlarında yer almaktadır. "Çocuklu tepe" olarak da adlandırılır. Balalık-tepe yadigarlığında yapılan çalışmalarda 5. ve 6. yüzyıla ait kale bulunmuş olup bu kalenin 16 odadan oluştuğu tespit edilmiştir. Bilim adamları Balalık-tepe'yi Eftalit ve Köktürk kağanlığı ile ilişkilendirmektedirler. Bulunan resimlerdeki tasvirler Türk tipini andırmaktadır. Tarihi süreç içerisinde bölge Köktürk asıllı hanedanlar tarafından yönetilmiştir. Tavka-kaledeki duvar resimleri ise bilim adamları tarafından 6.-7. yüzyıllara atfedilmektedir. Diğer duvar resimlerine oldukça benzer özellikler göstermektedir. İnsan figürleri Köktürk Kağanlığı dönemindeki tasvirleri anımsatmaktadır.

Önemli bir tarihi merkez olan Uruşananın yönetim merkezinde bulunan resimler Köktürk tarihi açısından çok önemlidir. Özellikle Türeyiş Destanını hatırlatan kurttan süt emen çocuk tasvirleri dikkate değerdir. Varahşa, Buhara'nın eski şehir kalıntılarının adıdır. Burası 5-8. yüzyıllarda önemli bir ticaret merkezi olmuştur. Varahşa duvar resimleri, hükümdara ait sarayda ortaya çıkmıştır. 3 salondan oluşur. Buhara yüz yıldan fazla süre Köktürk hâkimiyetinde kalmıştır. Bulunan paralar ve damgalar saray resimlerindeki bazı figürlerin Türklere özgü olduğunu kanıtlamaktadır. Pencikent duvar resimleri günümüze kadar sağlam bir şekilde kalan en önemli eserlerdir. Hem yapım tekniği hem de içerdiği konular açısından ayrı bir öneme sahiptir. Çalışmada Batı Türk Kağanlığı sınırları içerisinde bulunan günümüzde Özbekistan ve Tacikistan topraklarında rastlanan duvar resimlerinin Köktürk tarihi açısından incelenmesi ve döneme ışık tutması amaçlanmıştır.

* Doç. Dr., Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, Ankara/TÜRKİYE, E-Posta: tubatombuloglu@hotmail.com, ORCID ID: 0000-0001-8061-4480.

**Doç.Dr., Özbekistan Bilimler Akademisi, Milli Arkeoloji Merkezi Bölümü, Taşkent/ÖZBEKİSTAN, E-Posta: gaybullahbabayar123@gmail.com, ORCID ID: 0000-0003-3456-3410.

KÖKTÜRK TARİHİNİN KAYNAKLARI OLARAK ORTA ASYA SARAYLARINDAKİ DUVAR RESİMLERİ

Anahtar Kelimeler: Köktürk Kağanlığı, Afrasiyab, Acine-tepe, Balalık-tepe, Şehristan, Tavka-kale, Pencikent, Varahşa.

WALL PAINTINGS IN CENTRAL ASIAN PALACES AS SOURCES OF KOKTURK HISTORY

ABSTRACT

The territory of West Turkestan is hosted by to many cities along the Silk Road between Iran and China. Especially in the 6th and 7th centuries, due to trade and political structure, there was an interaction between the western Kokturk Khaganate and Sogdian culture. With the religious influence showing itself, the development of art increased and wall paintings appeared in palaces and residences. One of the most beautiful examples of murals is the Afrasiyab murals. They were found on the wall of a house during the construction of a road near Samarkand about a hundred years ago, and the paintings covering four walls of a single room were examined by various archaeologists, and archaeological excavations continue to be carried out until today. Excavations revealed various phases from the 7th to the 12th century. On the wall are scenes depicting the political environment of the 7th century. All four walls are quite opposite to each other in composition. Especially the western wall is very important for Turkish history. Turks are everywhere on the wall. But this is not the only wall that highlights the Turks. The Turkish elements found on the western wall of Afrasiyab are not found in any Sogdian paintings. In the pictures, the symbol of the political power of the Turks and their representation in the international arena is very well depicted in the magnificent ceremony here. Another mural is on Acine-tepe. It is the ruins of a city in southern Tajikistan, dating back to the 7th and 8th centuries. Buddha temples were found as a result of excavations in the 1940s. There are depictions of people and symbols of Buddhism on the temple walls. It is known that the region was ruled by Toharistan yabgu of Köktürk origin in the 7th and 8th centuries. It is recorded by the sources that the majority of the population is Turkish, especially in Huttel. Balalık-tepe murals are located near the city of Termiz in southern Uzbekistan. It is also called "hill with children". During the studies carried out in the Balalık-tepe monument, a castle dating back to the 5th and 6th centuries was found and it was determined that this castle consisted of 16 rooms. Scientists associate Balalık-tepe with Eftalit and Köktürk Khaganate. The depictions in the paintings found resemble the Turkish type. Throughout history, the region was ruled by dynasties of Köktürk origin. Tavka-kale wall paintings are attributed by scholars to the 6th-7th centuries. It shows very similar characteristics to other wall paintings. The human figures are reminiscent of depictions from the Köktürk Khaganate period. The paintings in the administrative center of Ushrushana, an important historical center, are very important for Köktürk history. Especially the depictions of children sucking milk from a wolf, reminiscent of the Türeyiş epic, are noteworthy. Varakhsha is the name of the old city ruins of Bukhara. This is 5-8. It has been an important trade center for centuries. Varakhsha wall paintings appeared in the palace belonging to the ruler. It consists of 3 halls. Bukhara remained under Köktürk rule for more than a hundred years. The coins and stamps found prove that some figures in the palace paintings are specific to the Turks. Panjakent wall paintings are the most important works that have survived to this day. It has a special importance both in terms of its construction technique and the subjects it contains. In the study, it is aimed to analyze the wall paintings within the borders of the Western Turkic Khaganate, which are still in Uzbekistan and Tajikistan today, in terms of Kokturk history and to shed light on the period.

Keywords: Kokturk Khaganate, Afrasiyab, Adjina-tepe, Balalyk-tepe, Tavka-kale, Sharistan, Penhikent, Varakhsha.

GİRİŞ

Batı Köktürk kağanlığının temeli İstemi Yabgu tarafından atılmış ancak oğlu Tardu Kağan tarafından 582 yılında kurulmuştur.¹ Batı Köktürk kağanlığının hâkimiyet sahası bugünkü Batı Türkistan bölgesiydi. Burası Harezmi, Zereşan vadisi, Ceyhun- Seyhun nehri kıyıları, Fergana vadisini içine almaktadır. Batı Türkistan'da yaşayan Soğduların hemen hemen tüm beylikleri o tarihten itibaren Tardu Kağan'ın hâkimiyeti altına girmiştir.² Tardu Kağan, Batı Türkistan şehirlerini bir Tegin aracılığıyla idare ederken, Köktürk halkını da şehirlere yerleştirmiştir. Böylece şehirlerde Türkleşme hızlanmıştır.³ 6.-7. yüzyıllarda bölgede mimari ve sanatta birtakım değişimler görülmeye başlamıştır. Devasa kale şehirler yerini daha küçük yapılara bırakmıştır. Pugaçenkova ve Rempel, bu dönemde kayıtlara göre Semerkant ve çevresinde 12.000, Buhara'da 700 civarında Talas, Taraz, Balasagun, Özkent ve Fergana gibi bölgelerde de yerleşim yeri kalıntısına rastlandığını söylemektedirler.⁴

¹ Ahmet Taşağıl, *Kök Tengrinin Çocukları*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2015, s. 148; E. Chavannes, *Documents sur les Tou-kiue (Türkler) Occidentaux*, Orhun seferi eserlerinin koleksiyonu. C. 6, St.Petersburg 1903, s. 47-48; C. I. Beckwith, *Empires of the Silk Road: A History of Central Eurasia from the Bronze Age to the Present*, Princeton: Princeton University Press, s. 115-117; H. İ. Erkoç, "Batı Göktürk Kağanlığı'nın Kuruluşu", *EFD/JFL*, C. 33, S. 1, 2016, s. 48.

² Ahmet Taşağıl, *Göktürkler I*, TTK, Ankara 2003, s. 87.

³ Taşağıl, *age*, 2015, s. 154.

⁴ G. A. Pugaçenkova, L. İ. Rempel, *Vidayuşıyesya Pamyatniki Arhitekturi Uzbekistana*, Moskva, 1958, s. 106; Muslisahon Rustamova, *Karahanlı Devri Mimarisi Bezemeleri*, TDBB, İstanbul 2022, s. 35.

Köktürk kağanlığı, Batı Türkistan'da barışı sağlayarak Soğdların ticareti geliştirmelerini teşvik etmiş, bir arada yaşam ortak kültürün gelişmesine katkı sağlamıştır. Soğdlar, Batı Türkistan'dan Doğu Türkistan'a kuzeydeki Moğolistan'a kadar bölge halkıyla karışarak koloniler kurmuşlardır. Böylece Batı Türk Kağanlığında şehirlik kültürü gelişmiştir.⁵ Soğdlar, MÖ 6. yüzyıldan beri bölgeden geçen İpek Yolu'nu kontrol altında tutmaktaydılar.⁶ 582 yılından itibaren Soğdlar siyasi açıdan Köktürk Kağanlığına tabi olmalarına rağmen iktisadi ve idari anlamda yarı bağımsız bir statüye sahiplerdi. Zira Soğdlar Köktürk Kağanlığı hazinesine büyük gelir sağlamaktaydılar.⁷ Dolayısıyla daha önceki yönetim şekillerinden farklı bir değişiklik yaşanmamış, hatta Köktürk Kağanlığı bölgeye has bir idare şekli uygulamış olmalıdır. Köktürk ve Soğd arasındaki siyasi ve kültürel ilişki sanata özellikle de duvar resimlerine yansımıştır. Duvar resimleri, milletlerin inanç biçimlerini, sosyal yaşamlarını, savaşlarını, zaferlerini ve onlar hakkında pek çok bilgiyi aktaran tarihi belge özelliği taşır.⁸ Köktürklerin kültüründen ve geleneklerinden izler bulduğumuz duvar resimleri dönemin yaşamı hakkında bizlere oldukça fazla ipucu vermektedir. Örneğin Pencikent'teki resimler arasında Türklerin Yoğ törenini betimleyen bir sahnenin bulunması⁹, Varaha saray resimleri arasında Türklerin batı duvarında yer alan on-ok sembolü ve duvarın her yerinde gördüğümüz örgülü saçlarıyla Türkler, Balalık-tepe, Şehristan, Tavka-tepe ve Acine-tepe duvar resimlerindeki Köktürlere ait unsurlar bunlardan bazılarıdır.

1. Afrasyab Duvar Resimleri

Afrasyab, Semerkand'ın en eski yerleşim yeridir. İsmi MÖ 7.-8. yüzyıllarda ünlü komutan ve devlet adamından almıştır. Türkçe kaynaklarda Alp Er Tunga, Fars kaynaklarında ise Afrosiyab olarak geçmektedir. Günümüzde bazı edebiyatçı ve tarihçiler Afrasyab'ı hâlâ efsanevi bir kişi olarak kabul etmektedir. Ancak Ebu Reyhan Biruni, Kaşgarlı Mahmud, Alişir Nevai ve daha birçok alim eserlerinde onun gerçek tarihi şahsiyet olduğu belirtilmektedir. Afrasyab ismi, tarihi kaynaklarda antik Semerkand için kullanılmaktadır.

Afrasyab, Zereşan nehri vadisinde bulunan en büyük arkeolojik sit alanıdır. MÖ 6. yüzyıldan 1220 yılındaki Moğol istilasına kadar yerleşim yeri olmuştur. Afrasyab, bugünkü Semerkant'ın kuzey sınırına bitişik geniş tepelerden oluşur, alanı 219 hektardır ve 5 km'den fazla bir çevreye sahiptir. Tepenin kuzeyi Siyab deresi ile sınırlıdır. Güneyde "eski şehir" olarak adlandırılan kısım Semerkant'a sonradan eklenmiştir. Kentin erken dönem tarihine ilişkin bilgiler yazılı kaynaklarda oldukça azdır. Temel bilgiler eski kentte yapılan arkeolojik kazılar sonucunda elde edilmiştir.

Afrasyab'daki duvar resimleri yüz yıla yakın bir süre önce Semerkand yakınlarında yol inşaatı sırasında bir evin duvarında tesadüfen bulunmuştur. Tek bir odanın dört duvarını kaplayan boyalı sahneler ilk olarak arkeolog V. Vyatkin tarafından 1913'te keşfedilmiştir. 1965-68 yılları arasında Özbekistanlı arkeologlar çalışmaları sürdürerek yaklaşık 30 oda açmayı başarmışlardır. Bu odaların çoğunluğu duvar resimleri ve desenlerle süslenmiştir. Afrasyab duvar resimleriyle ilgili ilk kitap 1975'te Albaum tarafından yayınlanmıştır.¹¹ 1981-1988 yıllarında Liudmila Brusenko başkanlığında yürütülen kazılar 2011-2012 yılları arasında devam etmiştir. Kazılarda 7. yüzyıldan 12. yüzyıla kadar uzanan dört yapı evresi tespit edilmiştir. Soğd dönemi 7.-8. yüzyıl, Abbasi dönemi 8.-9. yüzyıl Samaniler dönemi 10. yüzyıl; Karahanlı dönemi 11-12. yüzyıl dönemlerini kapsar. Duvar resimlerinin bulunduğu konut bu yaşam alanının kuzeydoğu köşesinde bulunmaktadır. Duvar resimlerinin korunması, 7. ve 9. yüzyıllar arasındaki evre değişimlerinden etkilenmiş, bu da Soğd ile erken İslam dönemi arasındaki geçişe işaret etmektedir.¹²

Resimler, İpek Yolu'ndaki hayattan çeşitli sahnelerin karmaşık tasvirlerini olağanüstü bir şekilde sergilemektedir. Odanın iç duvarlarının her biri, Soğdluların ticari bağları ve etkileşim içinde oldukları farklı toplulukları tasvir etmektedir. Bunlar arasında kuzey duvarında Çin tasvir edilirken; güney duvarda Semerkant ve İran; doğu duvarında ise Hint Yarımadasından sahneler vardır. Doğu duvarı, en çok bozulmuş olandır. Burası Hint Yarımadası'ndan kıyafet giyen kişileri içerirken, Hintlilerin saç modelleri dikkat çekicidir. Ayrıca bilim adamları sahneden yola çıkarak Helenistik ikonografi aracılığıyla astronomi biliminin Antik Yunan'dan Hint

⁵ S. G. Klyashtorny, T. İ., Sultanov, *Kazakistan Türkün Üç Bin Yılı*, çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2004, s. 105; G. Özdemir, *Türk Soğd İlişkileri*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Trakya Üniversitesi, Edirne 2019, s. 95.

⁶ H. W. Haussig, *İpek Yolu ve Orta Asya Kültür Tarihi*, çev. M. Kayayerli, Ötügen Neşriyat, İstanbul 2001, s. 51.

⁷ B. Gayibov, "Soğd Merkezi Yönetimi ve Onun Köktürk Kağanlığı'na Bağlılık Şartları", *Gazi Türkiyat*, Güz/13, 2013, ss. 81-90.

⁸ B. B. Genç, B. Eskici, Ev. Caner, "Duvar Resimlerinin İncelenmesinde Yeni Yaklaşımlar: Multispektral Görüntüleme Yöntemleri", *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Yıl:25, S. 3, 2021, s. 667-684.

⁹ M. Cezar, *Anadolu Öncesi Türklerde Şehir ve Mimarlık*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 1977, s. 258; A. N. Kundak, "Batı Türkistan Duvar Resimleri Üzerine Bir İnceleme", *Uluslararası Sosyal ve Beşeri Bilimler Berlin Konferansı*, Trabzon 2017, s. 47.

¹⁰ A. M. Belenitsky, *Central Asia*, Geneva 1968, s. 144; G. Sazak, "Varaha Sarayı Duvar Resimleri", *Tarih Dergisi*, 57, 2013, s. 10-11; Kundak, agm, s. 47.

¹¹ L. I. Albaum, *Zhivopis' Afrasiaba*, Tashkent 1975.

¹² M. Khasanov, M. Riep, "A Pastoral Festival on a Wall Painting from Afrasiab (Samarkand)", *The Architectural And Stratigraphic Context*, 6/2011, s. 53.

KÖKTÜRK TARİHİNİN KAYNAKLARI OLARAK ORTA ASYA SARAYLARINDAKİ DUVAR RESİMLERİ

Yarımadası'na aktarımını temsil etmekte olduğunu varsaymaktadırlar.¹³ Güney duvarında ise Farslardan ve Semerkand'dan sahneler bulunmaktadır. İpek Yolunun geçtiği pek çok bölgede kutlanan Yeni Yıl (Nevruz) tasvir edilmektedir.

Resim 1- Batı duvarı-Unesco.org

Batı duvarı, Afrasyab resimlerinin en önemli duvarıdır. Özellikle duvarın her yerinde Türk tarihi ve kültürüne ait öğelerin bulunması özel bir ilgiyi hakketmektedir. Resimler ciddi hasar görmüş olmasına rağmen en az 49 kişinin görüntüsü bulunmaktadır. Batı duvarında, Soğdlu olmayan toprakların temsilcilerden hediye getirme sahneleri tasvir edildiği için “Elçiler Salonu” olarak anılmıştır. Araştırmaların başından beri, bu duvarın tanımlanması konusunda genel bir fikir birliği olsa da sahnenin tasvir ettiği ritüelin tam olarak ne olduğu ve bazı detaylarının yorumlanması tartışma konusu olmuştur.¹⁴ Afrasyab duvar resimlerinin Soğd'un Semerkand hükümdarı Varxuman'ın emriyle kendi zamanında yapıldığı bilim dünyasında genel kabul görmektedir. Varxuman'dan duvarda bulunan bir yazıtta bahsedilmektedir. Ayrıca Çin yıllıklarından Tang-shu'da “Çin İmparatoru Yung-hui devrinde (650-655) Kao-ti (Kao-tsung) bölgeyi K'ang-kü hükümetine dönüştürdüğü ve ülkenin kralına Fu-hu-man (Varxuman) unvanı verdi” diye geçmektedir.¹⁵

Türk tarihi açısından batı duvarı ile ilgili en ilgi çekici hipotez Markus Mode¹⁶'a aittir. Mode, resimlerin kayıp olan üst sırasında iki farklı hükümdarın (Türk Kağanı ve Varxuman) olduğunu ve iki sıra halinde haraç veya hediye taşıyan görevlilerin onlara doğru ilerlediği görüşünü savunmuştur.¹⁷ Sergey Yetsenko'nun görüşü ise duvarın üst tarafında kral ve kraliçe olduğu ve elçilerin onlara hediye sunmakta oldukları yönündedir. Birinci görüş daha anlamlı görünmektedir. Zira böylesi önemli bir ritüelin başında Türk görevliler bulunmaktadır. Aksi takdirde resimdeki sahneye sadece Soğd ritüeli olarak baktığımızda tören yöneticilerinin Soğd askeri ve devlet adamı olması gerekmez miydi?

Resimde uzun örgüleriyle Türkler her yerde mevcuttur ve elçilere rehberlik eder halledirler, ayrıca resimde görünmeyen ve korunan kısma yakın olarak gruplar halinde oturuyorlar. Çin elçilerinin ipeği üç şekilde (rulo, çile ve koza) getirdikleri görülmektedir. Elçilerin küçük yerel bir yöneticiye böyle bir hediye getirmeleri mümkün olmadığına göre, hediyeler Türk Kağanına getirilmiştir.¹⁸

Duvardaki törenin birebir aynısını 630 yılında Batı Türk Kağanı Tun Yabgu'yu ziyaret eden Xuanzang doğrulamaktadır. Xuanzang, kağanın çadırının önünde resimdeki törene benzer bir anı anlatmakta olup, özellikle çadırın önünde oturan üst düzey subaylardan söz eder. “Kağan'ın yanında hazır bulunan ve sayısı iki yüzü aşan Tarkanlar (hepsi nakışlı kaftanları ve örgülü saçlarıyla) Kağan'ın sağında ve solunda ayakta durmaktadırlar.

¹³ Unesco.org/silkroad (Erişim tarihi: 12.09.2023).

¹⁴ M. Comparetti, “Further Evidence For The interpretation of the “Indian Scene” in the Pre-Islamic Paintings at Afrasiab (Samarkand)”, *Sr Journal*, Vol 4., No. 2, Winter 2006-7, s. 53.

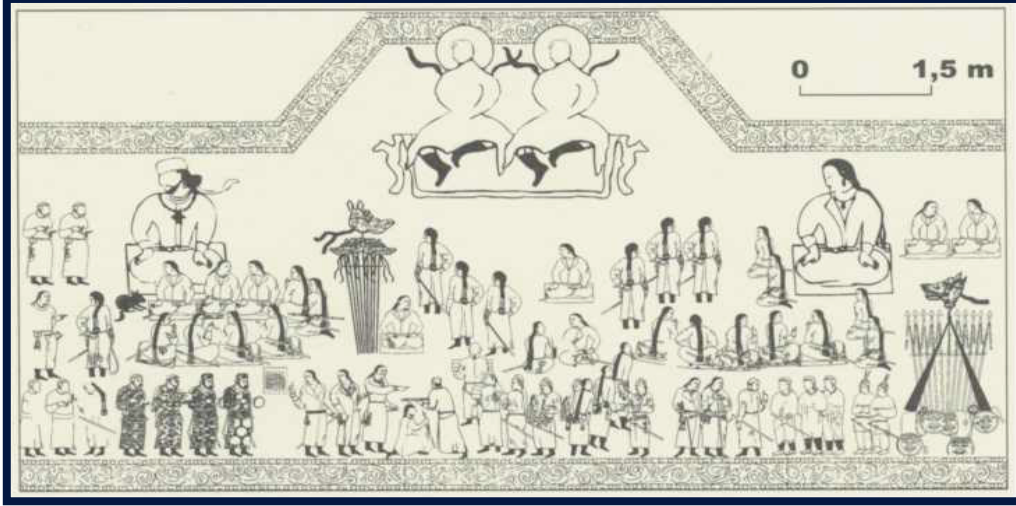
¹⁵ E. Chavannes, *Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri*, Selenge Yayınları, İstanbul 2007, s. 186.

¹⁶ Markus Mode, “Reading the Afrasiab Murals: Some Comments on Reconstructions and Details”, *Royal Nauruz In Samarkand: Proceedings Of The Conference Held In Venice On The Pre-Islamic Paintings At Afrasiab*, Sapienza - Università di Roma 200, ss. 113-128.

¹⁷ Mode, *agm*, s. 110.

¹⁸ Etienne de la Vaissiere, “Les Turcs, Rois Du Monde À Samarcande” *Royal Nauruz In Samarkand: Proceedings Of The Conference Held In Venice On The Pre-Islamic Paintings At Afrasiab*, Sapienza - Università di Roma 2006, ss. 148-149.

Mızrakları, sancakları ve yayları tertiplidir. Büyük çadırın çiçekli altın işlemeleri göz alıcıdır. Üst düzey memurlar Kağanın her iki yanında sıra oluşturacak biçimde otururlar.”¹⁹

Resim 2- Batı duvarının rekonstrüksiyonu (M. Mode)

Resim 3- Batı duvarının rekonstrüksiyonunun farklı bir versiyonu (Vaissiere)

¹⁹ Gürhan Kırilen, “Xuan Zang’ın Orta Asya İzlenimleri”, *A.Ü. DTCF Dergisi*, 53, 1 (2013), ss. 63-84; Vaissiere, agm, s. 150.

KÖKTÜRK TARİHİNİN KAYNAKLARI OLARAK ORTA ASYA SARAYLARINDAKİ DUVAR RESİMLERİ

Batı duvarındaki en önemli unsurlardan birisi devlet sembollerinin varlığıdır. Duvarın en sağ ucundan bakıldığında karmaşık direklerin bulunduğunu görmekteyiz. Ancak detaylı incelendiğinde merkezde bir direk onun sağında ve solunda da 5'er direk vardır. Yatay bir direk diğer 11 tanesini birbirine bağlamaktadır. Davullar ve davul çubukları asanın altına sabitlenmiştir. Bir bütün olan sistem, Türk devlet geleneğinde askerinin ve devletin sembolü olarak iyi bilinen "sancak ve davul" dur.

Resim 4- Afrasiyab Müzesi Semerkand

5+1+5 bayrağın temsilinin Batı Türk Kağanlığının devlet sembolünü işaret ettiğine hiç şüphe yoktur. Her biri beş boydan oluşan iki grup On Ok konfederasyonunu oluşturuyordu. Batı Türkleri olduklarını bildiğimiz on boy: beş Dulu (Tu-lu) ve beş Nuşibilerdir²⁰ (Nu-şi-pi). Hepsi, sancağın ortasındaki iki bayrakla 11. direk tarafından sembolize edilmiştir. 11. ise Yabgu-Kağan'ın yönetimi altında birleşmeleridir. Sancak çok özel bir grubu ifade etmektedir: öncelikle on boyun tamamının birleştiğini²¹ açıkça göstermektedir. İkinci olarak, iki bayraklı orta direk, sancağı Yabgu-Kağan'ın kendi hükümdarlık sembolü haline getirmektedir; bu sadece bir boy'un bayrağı ya da basit bir sancak değildir.²²

Batı duvarının hemen sol tarafında dokuz direkten oluşan bir başka grup açıkça görülmektedir. Bu ikinci grup, az önce anlatılan Türk boylarının sancağı ve davullarıyla karşılaştırılabilecek sembolik bir araç gibi görünmektedir. Tang-shu'da Soğd'un 9 kabilesinden bahsedilmektedir: An (Buhara), Ts'ao (Kabuzan), Che-Şe (Taşkent), Mi (Maymarg), Ho (Kuşanya), Ho-si-un (Harezmi), Mu-ti (Batı An- Wardana), Şi (Keş) ve dokuzuncusu başkent Semerkand'dır.²³ Dokuz direk, Soğd'nun dokuz sancağını ve ayrıca Varxuman'ın Soğd'un ihşid'i olarak hâkimiyetini temsil ediyor olmalıdır. Çünkü Türk devlet sembolüne olan benzerliğin başka bir açıklaması olamaz.²⁴ Ayrıca hem Batı Türk Kağanlığının hem de Soğd'un sembollerinin aynı duvarda olması birbirleriyle yakın ilişki içerisinde olduklarını göstermektedir ki biz Soğdların Batı Türk Kağanlığı'na tabi olduğunu biliyoruz. Her iki davula ve sembollerine baktığımızda ise sadece On Oklarınki karakteristik özellik göstermektedir.

Afrasiyab duvar resimleride batı duvarının önemini tekrar vurgulamakta fayda var. Öncelikle Batı duvarında birleşmiş olan On Ok boylarının sancağını görmekteyiz. Bu da bize Yabgu-Kağan'ın yönetimi altında birleştiklerini kesin olarak kanıtlamaktadır. Batı duvarına baktığımızda elçilik heyetlerinin iki yöne ayrıldığını

²⁰ L. N. Gumilöv, *Eski Türkler*, çev. Ahsen Batur, Birleşik Yayıncılık, İstanbul 1999, s. 271; Chevannes, *age*, s. 49; Mode, *agm*, s. 110.

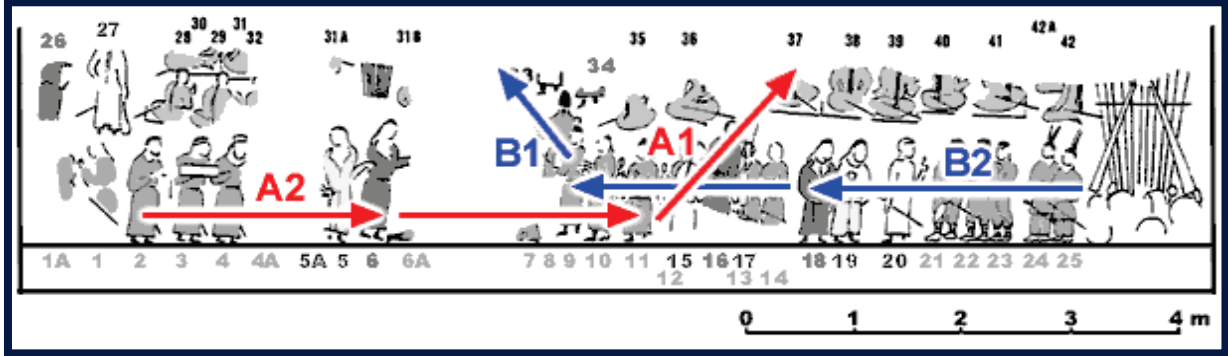
²¹ Gumilöv, *age*, s. 271. Eserde 635 yılında 5 Dulu ve 5 Nuşibi boyunun birleştikleri ve On Ok Türkleri tabirinin de buradan çıktığı anlatılmaktadır.

²² Mode, *agm*, s. 110.

²³ Chevannes, *age*, s. 183-185; Mode, *agm*, s. 112.

²⁴ Mode, *age*, s. 112.

görmekteyiz. Soldan ve sağdan gelen her iki grupta ortada buluşmaktalar. A ve B olarak ayrılan grupların farklı coğrafi bölgelerden geldiği resimde görülmektedir. B grubundakiler Çin İmparatoru, Kogoryo'ya (Kore), Çaç'a (Taşkent) ve Caganian'a (daha güneyde Semerkand ile Tirmiz arasında) aittir. Ellerinde mücevher veya ipek taşıdıkları düşünülmektedir.²⁵ A grubu delegasyonu ise batı'dan Farslardan gelen görevlilerdir.²⁶

Resim 5- M. Mode'un çizimi

Her delegasyonun 3'er kişilik bir ekipten oluştuğu görülmektedir. Her grubun başında bir Türk görevli bulunmaktadır. Bir istisna hariç gerisi Türk'tür. Grubun başında bulunan kişiler kırmızı, sarı ve beyaz renkte kaftan giymişlerdir. Hepsinin varış noktası Varxuman ve Türk Kağan'ının olduğu yerdir.²⁷

Resimde 2. sırada kümeler halinde oturan uzun saçlı Türkleri görmekteyiz. Oturan her grup 3 kişiden oluşuyor ve kaftanları 3 renktedir. Bu da bize 3 sayısının Türk kozmolojisinde ve Türk diplomasisindeki önemini hatırlatıyor. Zira 3 sayısı en çok kullanılan sayıdır. En çok kullanıldığı yer ise dini törenlerdir. 6. yüzyılda Soğd üzerinden Köktürk topraklarına gelen Bizans elçisi Zemerkos, kağan tarafından gönderildiği anlaşılan bir Türk heyetle karşılaşmıştır. Bir tür tören gibi olan karşılama üç bölüme ayrılmıştır.²⁸ Afrasyab batı duvarında her ulustan heyetler saygı sunmaya geliyor. Ancak en ilginç heyetler Türk görevliler tarafından ve Türk geleneklerine göre ilerliyorlar.²⁹ Kısacası bu resim Soğdlar tarafından rastgele çizilen birkaç Türk muhafız meselesi değil, daha ziyade Türk subaylarının bir Türk töreni çerçevesinde hiyerarşik bir temsili meselesidir.³⁰

3'erli gruplar halinde oturan Türklere baktığımızda kıyafetlerinden savaşçı veya muhafız oldukları anlaşılmaktadır. Çünkü tek bir kemer ve kınına asılmış kılıç Türklere özgüdür. Bel kemerine dikey olarak bağlanan iki kısa kemer de hançer içindir. Her Türk savaşçının kılıcının ve hançerinin dört kın çıkıntısı aynı biçimdedir, ancak silahlarının bu donanımları diğer savaşçılarından farklıdır.³¹ Türklerin ok ve yaylarının olmadan gösterilmesi alışılmadık bir durum değildir. Ancak salona girerken ok ve yaylarını bıraktıkları düşünülebilir.³² Bunun yanında Semirechi'deki gibi kılıçlı ve hançerli balbal örneklerini, kemer dekorlarını görmek mümkündür.

Resimde Türklerin saçları örgülüdür. İki yakalı bileğe kadar uzanan kaftan giymişlerdir. Özellikle 36 numaralı şahsın Türkler için kutsal olan mavi renkte kollu bir ceket giydiği görülmektedir. Uzun siyah renkli, keskin burunlu çizimlerde tipik Türk kıyafetidir.³³ Biz kıyafetleri Moğolistan'ın başkenti Ulan Bator'un batısında bulunan Köktürlere ait Mayhan Uul Kurganı'nda ve Uygurlar'a ait Bezeklikteki duvar resimlerinde de görmekteyiz. Bu görüntülere dayanarak dönemin soylularının ve askerlerinin giyim tarzı ve gelenekleri, askeri teçhizatları hakkında belli bir fikir oluşturmak mümkündür. Sikkelere yansıyan eski Türk devlet geleneklerinden bir diğeri de Tun Yabgu-Kağan sikkelerinden oluşan bir grupta bağdaş kurup oturan hükümdar

²⁵ F. Grenet, "The 7th-century AD Ambassadors painting at Samarkand, Mural Paintings of the Silk Road", *Proceedings of the 29th Annual International Symposium on the Conservation and Restoration of Cultural Property*, Tokyo 2006, s. 18.

²⁶ Mode, agm, s. 114.

²⁷ Mode, agm, s. 116.

²⁸ A. Ahmetbeyoğlu, "Bizans Tarihçisi Menandros'un Türklere (Gök-Türklere) Hakkında Verdiği Bilgiler", *Tarih Dergisi*, S. 50, 2009/2, İstanbul 2010, s. 16.

²⁹ Mode, agm, s. 121.

³⁰ Vaissiere, agm, s. 151.

³¹ V. I. Raspopova, "Etnos and Weaponry In The Murals of Afrasiab, Rivista Degli Studi Orientali", *Royal Naurüz In Samarkand: Proceedings Of The Conference Held In Venice On The Pre-Islamic Paintings At Afrasiab*, Nuova Serie, Vol. 78, Supplemento No. 1, 2006, s. 132-33.

³² Raspopova, agm, s. 138.

³³ S. A. Yatsenko, "The Costume of Foreign Embassies and Inhabitants of Samarkand on Wall Painting of the 7th c. in the 'Hall of Ambassadors' from Afrasiab as a Historical Source." *Transoxiana*, 8 (June 2004). http://www.transoxiana.org/0108/yatsenko-afrasiab_costume.html. (Erişim Tarihi: 11.09.2023).

KÖKTÜRK TARİHİNİN KAYNAKLARI OLARAK ORTA ASYA SARAYLARINDAKİ DUVAR RESİMLERİ

imgesidir. Bazı bilim adamlarına göre bağdaş kurup oturan hükümdar görüntüsü eski Türklere özgüdür ve sanat tarihinde bu tarza “Türk (hükümdar) oturuşu” adı verilmektedir.

2. Acine-tepe duvar resimleri

Acine-tepe, bugünkü Tacikistan’ın güneyinde, Amuderya (Ceyhun) nehrinin başlangıcı olan Vahş ırmağının kenarında bulunan 7.-8. yüzyıllara ait bir şehir kalıntısıdır. 1940’lı yılların sonlarına doğru Sovyet bilim adamlarının sürdürdüğü arkeolojik kazılar sonucunda burada birçok binadan oluşan Buda tapınakları belirlenmiştir. Arkeolojik kazılarda onlarca heykel ve heykelciklerin yanı sıra Buda tapınağı duvarlarına işlenen birçok insan figürü ortaya çıkmıştır. Figürlerin belirgin bir kısmı Budizm ve bu inancın yaygın ilahlarının resimleri, diğer bir kısmını da bu dine inanan insanların tasvirleri oluşturmaktadır.

Acine-tepe’de kazı yapan A. M. Belenitskiy, B. A. Litvinskiy gibi ünlü arkeolog, tarihçi ve sanat tarihçilerinin çalışmaları sonucunda Acine-tepe duvar resimlerinin Balalık-tepe (Güney Özbekistan), Bamiyan (Afganistan) gibi İslam öncesi Orta Asya tasvirî sanat eserlerine çok yakınlık gösterdiği vurgulanmıştır.³⁴ Acine-tepe’nin Budizm tapınağı olduğu anlaşılmış, heykel ve diğer sanat eserlerinde Orta Asya, özellikle tarihi Toharistan (Güney Özbekistan – Güney Tacikistan – Kuzey Afganistan) kültürüyle birlikte Hint kültürünün de ağırlık kazandığı ileri sürülmüştür.

Erken Orta Çağların Toharistan’ı, milattan önceki son binyıl ve miladi 3-4. yüzyıllara kadar Baktria veya Baktriyana bölgesi olarak bilinmiş, Acine-tepe yadigarlığında bu bölgenin önemli bir kısmı olan Huttel hükümdarlığı topraklarına ait eski şehir kalıntısı olduğu anlaşılmıştır. Acine-tepe’deki insan figürlerinin dış görünümü, kıyafet ve saç tarzı buranın yerli ahalisi olan Toharistanlılarla birlikte Orta Asya’nın kuzey ve doğu kesimlerinde yaşayan insanları andırmaktadır. Dönemin yazılı kaynakları ve tasvirî sanat eserlerinden anlaşıldığı üzere eski Baktria veya Toharistan insanları iri gözlü, ince yüzlü, sakallı insanlar olarak Avrupai bir karakter taşımış, Doğu İrani dillerinden Baktriacayı konuştukları görülmüştür. Acine-tepe resimlerinin bir kısmında ise eski Türkleri hatırlatan badem biçimli veya hafif çekik gözlü, sakalsız yuvarlak yüzlü insan figürleri yer almaktadır. Bazı bilim adamları Acine-tepe resimlerinden bir kısmını Eftalit (Ak-Hun)lerle ilişkilendirmektedirler.³⁵ Ancak bu yadigarlığın 7.-8. yüzyıllara ait olduğundan yola çıkılırsa, bu tür resimlerin dolaylı veya dolaysız olarak Köktürk Kağanlığı (552-744) ile bağlantılı olması muhtemeldir. Başta Çin yıllıkları olmak üzere Baktriacaya, Yunan, Ermeni, Hint, Pehlevî (Orta Fars) ve Arap dillerindeki yazılı kaynaklardan anlaşıldığı gibi, bu tarihlerde Huttel de dahil tüm Toharistan bölgesi Köktürk asıllı Toharistan yabguları tarafından yönetilmiştir.³⁶ Toharistan’daki Eftalitler kadar Köktürkler de Buda inancına saygı göstermişler, bölgedeki Belh, Termiz, Valvalic (Kunduz) vd. şehirler bu dönemde bölgenin önemli Budizm merkezine dönüşmüştür.

Bu dönemde Toharistan’ın kuzey-doğu topraklarındaki Kobadiyan, Huttel, Kumed, Vahş, Vahan, Şuman, Aharun (Güney Tacikistan) gibi tarihi bölgelerinin pek çoğunda Türk asıllı sülaleler ortaya çıkmıştır.³⁷ Örneğin, Çin ve Müslüman kaynaklarından belli oldukça Huttel’de *ssu-chin (irkin)* unvanlı al-Şabal (İşbara; 699-727), *hsi-li-fa (ilteber)* unvanlı İbn al-Saici (727-737), Tudun-Tarhan (737), Alucınş yabgu (750-752) hüküm sürmüşlerdir.³⁸ Yine Tang-shu’ya göre, *Chü-mi* (Kumed) bölgesinde 642-643 yıllarında Köktürklerin Yen-t’uo (Tarduş) boyundan bir hükümdar vardı. Tian-pao saltanatı devrinde (742-755) ise buranın hükümdarı Asi-lan He-ou-kin (Arslan İrkin) olarak biliniyordu. Toharistan’ın Vahan bölgesinde ise 656-660 yıllarında *Sha-po-lo hie-li-fa* (İşbara İlteber), 720 yılında ise *Luo-lü-yi-t’uo Ku-tou-lu Tuo-pi-le Mo-he ta-mo Sa-erh* hükümdar bulunuyordu.³⁹ İkincisinin bu uzunca isminin Kutluğ ve Bahadır? gibi Türkçe karakteri görülmektedir. Yine, Toharistan’ın kuzey bölgeleri olan Şuman ve Aharun’da ise Köktürklerin *Hsi-su* boyundan hükümdar bulunduğunu Hsüen-Tsang (629-645) kaydetmiştir.⁴⁰ Buradaki ahalinin bir kısmını Türklerin teşkil ettiği yazılı kaynaklardan bilinmektedir. Özellikle, Huttal bölgesi nüfusunun yarısının Türklerden oluştuğunu Çinli seyyah

³⁴ B. A. Litvinsky, T. I. Zeimal, *AdzhinaTepa. Mimari, Tablo, Heykel*, Moskova: Nauka 1971, s. 69-74.

³⁵ Litvinsky, Zeimal, *age*, s. 75, 119.

³⁶ N. Ya. Bichurin, (Iakinf), *Antik Çağda Orta Asya’da Yaşayan Halklar Hakkında Bilgi Koleksiyonu*, C. II, M. - L. Yayınevi, SSCB Bilimler Akademisi, 1950, s. 324-326; Taberi Tarihi, *Seçilmiş Alıntılar* (Arapça’dan V. I. Belyaev’in çevirisi. O. G. Bolshakov ve A. B. Khalidov’un çevirisine eklemeler), Taşkent: Fan, 1987, s. 127, 129, 256-258; N. Sims-Williams, *Turks and Other Peoples in the Bactrian Documents*, From Ötüken to İstanbul, 1290 Years of Turkish (720–2010) 3th – 5th December 2010, İstanbul 2011, s. 15–26; G. Babayar, *Köktürk Kağanlığı Sikkeleri Katalogu*, TİKA, Ankara 2007.

³⁷ B. G. Gafurov, *Tacikler, Antik, Antik ve Ortaçağ Tarihi*, Nauka, 1972, s. 227-229; G. Goibov, *Arapların Orta Asya’daki İlk Seferleri*, Duşanbe 1989, s. 25, 30-31.

³⁸ A. M. Belenitskiy, *Antik Çağlardan 10. Yüzyıla Kadar Khuttal’ın Tarihi ve Coğrafi Taslağı*, SSCB Bilimler Akademisi Maddi Kültür Tarihi Enstitüsü, SSCB’nin Tacik şubesi Soğd-Tacik Arkeolojik Keşif Gezisinin Tutanakları Bilimler Akademisi ve Devlet İnşiva Yeri, Moskova; Leningrad: SSCB Bilimler Akademisi Yayınevi, 1950, T. 1: 1946–1947, s. 117-118; Bichurin, *age*, s. 326.

³⁹ E. Ekrem, *Hsüan-Tsang Seyahetnamesi’ne Göre Türkistan*, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2003, s. 144-145, n. 2, 192, n. 1; Bichurin, *age*, s. 324.

⁴⁰ Gafurov, *age*, s. 227; Ekrem, *agt*, s. 142.

Huei-Ch'ao (726) kaydetmiştir.⁴¹ Acine-tepe duvar resimleri ve heykellerinin Köktürk Kağanlığı dönemine ait Orta Asya buluntuları arasında ayrı bir yere sahip olduğu ve o dönemin etnik ve kültürel süreçlerini kendinde barındırdığını kesinlikle söyleyebiliriz.

Resim 6- Acine-tepe duvar resimleri, Buda tapınaklarına çiçek ve diğer eşyaları hediye olarak sunan insan figürleri (Litvinsky- Zeimal)

Resim 7- Başında hale bulunan insan figürü (Litvinsky- Zeimal)

⁴¹ S. S. Kamoliddinov, *Güney Sogd ve Tokharistan'ın Tarihi Coğrafyası*, Taşkent 1996, s. 171; Litvinsky-Zeimal, *age*, s. 145.

KÖKTÜRK TARİHİNİN KAYNAKLARI OLARAK ORTA ASYA SARAYLARINDAKİ DUVAR RESİMLERİ

Resim 8- Bağdaş kurarak oturan Buda tasvirleri (Litvinsky- Zeimal)

3. Balalık-Tepe Duvar Resimleri

Balalık-tepe, Özbekistan'ın en güney ucunda, Afganistan sınırına yakın, bugünkü Surhanderya vilayetinin yönetim merkezi Termiz şehrinin kuzeyinde, ondan yaklaşık 30 km uzaklıkta bulunan Angar tümeni (ilçesi)ndeki eski şehir kalıntısının adıdır. Özbek Türkçesindeki sözcük anlamı “Çocuklu tepe” olan bu tarihî yadigarlık 5.-6. yüzyıllara ait olup, uzmanlarca Orta Asya'daki İslam öncesi vaha devletlerinden biri olan Termiz-Şahlar sülalesiyle ilişkilendirilmektedir.

Birçok irili ufaklı tepeliklerden oluşan Balalık-tepe'de 1953-1955 yıllarında Sovyet sanat tarihçisi L. İ. Albaum önderliğinde sürdürülen arkeolojik kazılar sonucunda Termiz-Şahlar'a ait sanılan kale kalıntıları açılmıştır. Dörtgen bir kare biçimindeki çamurdan yapılan bu kalenin 16 adet odadan oluştuğu, onlardan 11 tanesinin 5. yüzyıla, diğer 5 tanesi ise 6. yüzyıla ait olduğu anlaşılmıştır. Balalık-tepe buluntuları arasında seramik ve şişe eşyalar, süslemeli nargile, birçok takılarla bezenmiş ipekli giyim parçaları, çeşitli çalgı aletleri, bağdaş kurarak oturmuş çocuk emziren kadın tasvirinin bulunduğu madalya, ahşap kaşık vb. yer almaktadır. Balalık-tepe yadigarlarını dünyaya tanıtan en parlak buluntular ise onlarca insan figürlerinin yer aldığı duvar resimleridir.⁴²

Bir grup bilim adamı Balalık-tepe resimlerinin Eftalitler (Ak-Hunlar – 450-565) dönemine ait olduğunu ileri sürmekte olup, diğer bir grup ise Köktürk Kağanlığı (552-744) dönemiyle bağdaştırmaktadır. Birinci görüşün taraftarları adı geçen kale kalıntısının 5.-6. yüzyıllara ait olduğunu, bu tarihlerde Orta Asya'nın güney ve güneybatı kısımlarında, özellikle, bugünkü Özbekistan, Tacikistan, Türkmenistan, Afganistan, Kuzey Hindistan ve Doğu Türkistan'da Eftalitler (Ak-Hunlar) sülalesinin yönetimde bulunduğunu vurgulamaktadırlar. Balalık-tepe yadigarlığını Köktürk Kağanlığı dönemiyle ilişkilendiren bilim adamları ise adı geçen kalenin Köktürk dönemine özgü birçok karaktere sahip olduğunu ileri sürmektedirler. Özellikle, duvar resimlerindeki birçok süjeler: badem biçiminde veya hafif çekik gözlü, uzun saçlı, sakalsız yuvarlak yüzlü erkek ve buna benzer dış görünümlü kadın tasvirleri, kendine özgü saç tarzı, eski Türklere özgü kaftan Balalık-tepe resimlerinin Köktürklerle ilişkili olabileceği görüşünü bir nevi desteklemektedir.

Ancak etnik menşei hala tartışılmalı olan Eftalitlerin dış görünümünün de buna benzer olduğu hakkındaki görüşlerden yola çıkılırsa, Balalık-tepe resimlerinin Eftalitler dönemine ait olduğu varsayımı da güç

⁴² L. I. Albaum, *Balalyk-Tepe*, Taşkent, 1960, s. 1-10.

kazanacaktır. Özellikle, bu döneme ait Baktriya dili, Eski Hintçe ve Pehlevice (Orta Farsça) yazılı madeni paralar ve mühürlerdeki insan tasvirleri, Kızıl (Doğu Türkistan) duvar resimleri, Orta Asya'nın güneydoğu kısımları ve Kuzey Hindistan (Pakistan)'daki eski şehir kalıntılarında bulunan taş ve seramik heykeller, Çin yıllıklarındaki *İ-da* (Eftalit) insanları tasvirleri Eftalitlerin dış görünümünün eski Türklere özgü bir karakter taşıdığını göstermektedir. Bu tür buluntular arasına Balalık-tepe'ye yakın arazide bulunan Tavka-kale veya Tavka-kurgan duvar resimleri de eklenebilir.⁴³

Tavka-kale yadigarlığını da bir grup bilim adamı Eftalitlere, diğer grup ise Köktürkler dönemine bağlamaktadırlar. Burada şunu açıklamak gerekir ki, her iki hanedanın Orta Asya'da yakın tarihlerde ve aynı coğrafyada yönetimde bulunmaları ve kültürel miraslarının yakınlık arz etmesi bu fikirleri beslemektedir. En çok Türk bilim adamları tarafından Ön-Türk topluluklarından biri olarak kabul edilen⁴⁴ Eftalitler veya Ak-Hunların son yıllarda Fransız tarihçi E. de la Vaissiere tarafından derin tahliller sonucunda, etnik kimlik konusunun daha netlik kazandığı bilinmektedir.⁴⁵

Balalık-tepe resimlerinin düğün merasimiyle veya ziyafet (toplu eğlence) ile ilişkili olduğunu ileri süren görüşler varsa da son yıllarda gerçekleştirilen bilimsel çalışmalarda burasının birer kale değil, tüccar ve diğer ileri gelen taife temsilcilerinin uğrak yeri, yani yerli ve yabancı kabilelere her türlü hizmeti sunan kadınların bulunduğu birer eğlenceli durakları olduğu vurgulanmaktadır. Onlara göre, Balalık-tepe'de Japon "geysa"ları gibi hizmet sunan kadınların erkeklere çeşitli içkiler sunduğunu kanıtlayan süjeler (ellerinde kadeh tutan kadınlar), ellerindeki çiçeğin göknarı hatırlatması, kale kalıntısındaki çalgı aletleri ve nargile, seramik kadın figürleri bu görüşü desteklemektedir.

Balalık-tepe resimlerini ilk olarak inceleyen arkeolog ve sanat tarihçisi L. İ. Albaum, buradaki erkek ve kadın tasvirlerinin çoğunluğunun Afrasyab (Semerkand), Pencikent, Acine-tepe (Tacikistan) gibi İslam öncesi Orta Asya duvar resimlerine benzerlik taşıdığını vurgulamakla birlikte onların Moğolistan ve Altaylardaki balbalların dış görünümüne benzer yönleri bulunduğunu da yazmıştır. İlginç olan şu ki Afrasyab (Semerkand), Pencikent gibi Orta Asya saray duvar resimlerinin yapımının Köktürk Kağanlığının yöneticileriyle dolaylı veya dolaysız olarak bağlantılı olduğu görüşü son yıllarda oldukça yaygınlık kazanmıştır.⁴⁶

Balalık-tepe'nin bulunduğu coğrafya, tarihî Termiz-Şahlar sülalesine ait olan topraklarda yer almaktadır. Termiz-Şahlar hükümdarlığı ise çok eski dönemlerde Baktriya, Erken Orta Çağlarda ise Toharistan olarak bilinen tarihî bölgenin kuzey kısmında yönetimde bulunmuştur. İlk Eftalit – Ak-Hunlara, sonradan ise Köktürk Kağanlığına, daha doğrusu Batı Köktürklerle bağlı olan Toharistan yöneticileri Termiz-Şahlar üzerinde de siyasi yönden etkili olmuşlardır. 7.yüzyılın sonu – 8. yüzyılın başlarında Toharistan ve civarının Arap baskınlarına maruz kaldığı yıllarda burası Batı Köktürklerle bağlantılı Toharistan Yabguları (620-750) tarafından yönetilmiştir. 560'lı yılların ortalarında Köktürk – Sasani iş birliğinde ortadan kaldırılan Eftalit toprakları adı geçen devletler tarafından paylaşılmıştır. Bir süre Sasani egemenliği altına giren Termiz dahil Toharistan toprakları 580'li yıllarda Köktürk Kağanlığı sınırlarına alınmıştır. 620'li yıllarda Batı Köktürk yöneticisi Tun Yabgu-Kağan (618-630) "Tegin" ünvanlı oğlunu Toharistan yöneticisi olarak buraya yollamasıyla bölgeyi Köktürk asıllı bir hanedan yönetmeye başlamıştır.

Buna dair Çin ve İslam kaynaklarında birçok bilgiye rastlamak mümkündür. Yani, Toharistan yöneticileri Çin yıllıklarında *T'u-huo-lo She-hu* «Toharistan Yabgusu», Arap kaynaklarında "Cabguya et-Tuhari" ve Sogd belgesinde *tyw'r'k MLK* «Tohar Yabgusu» şekillerinde kaydedilir.⁴⁷

Tang-shu'daki bilgilere göre, Toharistan Yabguları Köktürk Kağanlığı kurucusu olan Aşina kabilesine mensup bulunuyorlardı.⁴⁸ Onların menşeinin İstemi Yabgunun soyuna, yani Batı Köktürklerine dayandığını kaynaklar tasdik etmektedirler. Çin yıllıklarından anlaşıldığı üzere İstemi'nin oğlu Tardu Kağan (576-603) 6. yüzyılın son çeyreğinde *T'ele* (Tegin) ünvanlı oğlunu bölgenin yönetimine tayin etmişti.⁴⁹ Ancak, Tardu'nun oğlunun buradaki Köktürk sülalesinin kurucusu olup olmadığı hakkında kaynaklarda bilgi bulunmamaktadır. Toharistan'da *Yabguluk* yönetiminin kurulması Tardu'nun soyundan (torunu) Tun Yabgu (618-630) zamanına

⁴³ K. Abdullaev, "Tavka Kalesinin Resmi, Kuzey Tokharistan'ın Etnik Durumu Sorununa (Duvar Resimlerine Göre)", *Birlik ve Çeşitlilik İçinde Orta Asya Medeniyetleri ve Kültürleri, Uluslararası Semerkant Konferansı Bildirileri*, 7-8 Eylül 2009, Semerkant-Taşkent 2010, s. 235-245; Sh. Rakhmanov, "Wall paintings from Tavka, Uzbekistan", *Journal of Inner Asian Art and Archaeology*, Vol. 7, 2012, s. 31-54.

⁴⁴ E. Konukçu, Akhunlar, *Türkler*, C. I, Ankara 2002, s. 827-830.

⁴⁵ E. de La Vaissière, Is There a «Nationality of the Hephthalites»?, *Bulleten of the Asia Institute*, New Series, London 2003, Vol. 17, s. 119-132.

⁴⁶ L. I. Albaum, *Afrasiab'ın Tablosu*, Taşkent: Fan 1975; A.M. Belenitsky, *Penjikent'in Anıtsal Sanatı, Resim, Heykel*, Moskova: "Iskusstvo" 1973; Litvinsky, Zeimal, *age*, 1971; I. Arzhantseva – O. Inevatkina, "Afrasiab Wall-Paintings Revisited: New Discovered Twenty-Five Years Old", *Royal Naurüz In Samarkand. Proceedings of The Conference Held in Venice on The Pre-Islamic Paintings at Afrasiab*, M. Comparetti E. de la Vaissière. Pisa – Supplemento No. 1, Vol. LXXVIII, Roma 2006, s. 185-211; Mode, *agm*, s. 107-128. M.S. To'xtayeva, "Balalik Tepa Rangtasvirining Talqiniga Dair", *Qo'qon Ilmy Xabarlar*, Qo'qon Davlat Pedagogika Institutı, 3(7), Qo'qon, 2022, s.139-147.

⁴⁷ Bichurin, *agm*, s. 321; Chavannes, *age*, 1903, s. 155-56; Taberi Tarihi, s. 124; SDGM 1962, s. 5051.

⁴⁸ Bichurin, *age*, s. 321; Chavannes, *age*, s. 157.

⁴⁹ Taşağıl, *age*, s. 88.

KÖKTÜRK TARİHİNİN KAYNAKLARI OLARAK ORTA ASYA SARAYLARINDAKİ DUVAR RESİMLERİ

denk gelmektedir. O Horasan, Zabulistan, Kabulistan, Gandhara-Gibin ve Sind ülkelerini de kağanlık sınırlarına katarak, buralardaki birçok Akhun sülalelerinin hâkimiyetine son vermiş ve Tardu-Şad (*Ta-t'ou-che*: 618-630) isimli oğlunu Toharistan yönetimine atayarak mezkûr ülkeleri kontrolü altında olacak şekilde yetkili yapmıştır.⁵⁰ Çinli rahip Hsüen Tsang (629-645) Toharistan'a geldiğinde onunla görüşmüştür. Seyahat kayıtlarının Türkçe (Uygurca yazılı) tercümesinde Hsüen Tsang'a Tardu Şad kendisini "toxrî yavvu ... m(â)n tip ât öz-in /ay/îtu (?) söz-lâdi" (Tohar Yabgusu'yum diye kendi kendisini yücelterek bahsetti) tanıttığı vurgulanıyor.⁵¹ 630 senesinden başlayarak ise Tardu-Şad'ın oğlu İşbara Yabgu (*Sha-po-lo She-hu* – 630-650) bu unvanla Çin yıllıklarında anılmaktadır.⁵² Bu zamandan 8. yüzyılın ortalarına kadar Toharistan hükümdarları bölgede hep *Yabgu* unvanıyla faaliyette bulunmuşlardır.

Çin yıllıkları ve numizmatik bilgilerden anlaşıldığı üzere, bu dönemde Toharistan'ı Tegin (T'ele; 6.yy. son çeyreği), Tardu-Şad (Ta-t'ou-che, Tun Yabgu'nun oğlu; 618-630), Tegin Şad (630-645), İşbara Yabgu (Sha-po-lo She-hou, Tardu-Şad'ın oğlu; 645-650), Aşina Ou-che-po (653-660), Gün İşbara Yabgu (*gwn şpr' yyp*: 7. yy.ın son çeyreği), Na-tou-ni-li (700-720), Kutluğ Ton Tardu (Ku-tu-lu Toen Ta-tou; 720-730), Suleyman? Kara (Chi-li-mang-kia-lo; 750'lu yıllar) gibi Batı Köktürk asıllı yöneticiler yönetmişlerdir.⁵³

Toharistan'ı oluşturan topraklarda; Kuzey Afganistan, Güney Tacikistan ve Güney Özbekistan hudutlarında bazı Toharistan Yabguları tarafından bastırılan sikkeler bulunmaktadır. 645-653 senelerinde hüküm süren Toharistan Yabgusu İşbara tarafından darp olunan sikkelerde Pehlevi yazısında *şb'lk' yyp MLK'* "İşbara Yeb (=Yabgu) Melik" cümleleri bulunmaktadır.⁵⁴ İşbara Yabgu'ya ait sikkeler Herat (643), Husp (Kuhistan; 645), Şuburgan (650) şehirlerinde de bastırılmış olup, onlarda mezkûr şehirler ismi görülür. Toharistan Yabguları'nın merkezi Belh'te bulunduğu sıralarda ise onlar tarafından Pehlevi yazısında *ybgw bhlk'n* "Belh Yabgusu" cümleleriyle sikkeler darp olunmuştur.⁵⁵ Gerçi, işbu sikkeleri ilk olarak inceleyen R. Göbl onların Köktürklerle ilgili olduğunu göz ardı etmişse de araştırmacıların çoğu haklı olarak onları Köktürk asıllı Toharistan Yabguları'na atfetmişlerdir.

Köktürk Kağanları, özellikle Batı Köktürk Kağanlığı zamanında, arasında anlaşmazlıklar çıktığı zamanlarda ya da başka olaylar dolayısıyla yaşanan ayrılıklarda olduğunda Toharistan'a sığındıkları durumlar olmuştur. Örneğin, Batı Köktürk hükümdarı Ssu Yabgu Kağan (628-632) taht kavgalarından dolayı bir süre K'ang-chü (Soğd) ve T'u-huo-lo (Toharistan)'da bulunduğu, yine Batı Köktürklerin'den Tou-lu Kağan (Yukuk 638-642) rakibi İşbara (Sha-po-lo) Kağana yenilerek T'u-huo-lo'ya sığındığını Çin yıllıkları kaydetmektedir.⁵⁶ Bundan başka, 8. yüzyılın ilk yarısında Araplara karşı Toharistan'a sık sık gelerek buranın hükümdarlarına önderlik yapan Türk Kağanları hakkında islâmî kaynaklarda bilgiler bulunmaktadır. Ancak, Soğd yazısıyla *x'γ'n* "Kağan" ve *tkyn* "Tegin" unvanı bulunan Sasanî tarzı sikkelerin mezkûr Köktürk Kağanlarından herhangi biri tarafından bastırıldığını tespit etmek zor.

İslam öncesi dönemlere ait Termiz sikkelerinin eski Türk karakteri taşıması ilgi çekicidir. Özellikle, ön yüzünde uzun, ince bıyıklı, yuvarlak yüzlü, çekik gözlü hükümdar başı tasviri, arka yüzünde ise ↑ biçimli damga yer alan İslam öncesi Termiz sikkeleri ayrı bir yer tutmaktadır. En önemlisi, bu sikkelerde yer alan damga Çaç (Taşkent)'te bulunan Batı Köktürk madenî paraları arasında Tardu Kağan (576-603) sikkelerindeki B biçimli damga ve *pncy MR'Yn 'cm'wky'n* "Panç sahibi Çamukyan" cümleleriyle darp olunan Panç (Pencikent) sikkelerindeki ↑ biçimli damgaya benzerlik göstermektedir. Diğer taraftan ise Termiz paralarındaki hükümdar tasvirlerinin dış görünümü Balalık-tepe resimleriyle yakın benzerlik göstermektedir.⁵⁷

Çin yıllığı Tang-shu'ya göre *Ta-mi* (Termiz)'de yönetim Köktürkler'e bağlı idi ve hükümdarı da Köktürk soyundandı.⁵⁸ Büyük ihtimalle, bu dönemde Termiz'de bir Köktürk asıllı sülale vardı ve onlar adı geçen paraları bastırılmışlardı. Şunu da unutmamalı ki İslam öncesi Termiz hükümdarları bir İrani unvan olan *Termizşahlar* unvanının taşımışlardır.

Yukarıda ifade ettiğimiz unsurlara dayanarak, Balalık-tepe duvar resimlerinin Eftalitler veya Köktürk dönemlerinden hangisine ait olursa olsun, Türk kültür tarihi açısından büyük bir önem taşıdığı açıktır. Resimlerde yer alan ayrıntılar bu çalışmanın bütününde de işaret etmeye çalıştığımız gibi Batı Türkistan sahasındaki Köktürk siyasi ve kültürel varlığına şahitlik edebilir niteliktedir.

⁵⁰ J. Harmatta – B.A. Litvinsky, "Batı Türk Yönetimi Altında Tokharistan ve Gandhara", *HCCA*, C. 3, Paris 1996, s. 370-371.

⁵¹ L. Yu., Tuğuşeva, "Türkler ve Toharlar Arasındaki Münasebetler", *Türkler*, C. 2, Ankara 2002, s. 152-156.

⁵² Bichurin, *age*, s. 321; Chavannes, *age*, s. 156, no:1.

⁵³ Chavannes, *age*, s. 155-58; Harmatta, Litvinsky, *age*, s. 371-73; Ekrem, *agt*, 138-139; Babayar, *age*, 2007, s. 40-44.

⁵⁴ Harmatta, Litvinsky, *age*, s. 371.

⁵⁵ R. Göbl, *Dokumente zur Geschichte der Iranischen Hunnen in Baktrien und Indien*, 4 vols., Wiesbaden 1967, s. 182-183.

⁵⁶ Bichurin, *age*, s. 288; Taşağıl, *age*, s. 67,72, Ekrem, *agt*, s. 8,149.

⁵⁷ Babayar, *age*, s. 42-43.

⁵⁸ Kamoliddinov, *age*, s. 101; Ekrem, *agt*, s. 8.

Resim 9- Balalık-tepe duvar resimleri (Pugachenkova 2006)

Resim 10- Balalık-tepe duvar resimleri (Belenitskiy 1973)

Resim 11- Elinde çiçek tutan kadın tasviri (Belenitskiy 1973)

KÖKTÜRK TARİHİNİN KAYNAKLARI OLARAK ORTA ASYA SARAYLARINDAKİ DUVAR RESİMLERİ

3. Tavka-kale duvar resimleri

Tavka-kale duvar resimleri Özbekistan'ın Afganistan'a sınır bölgesi sayılan Surhanderya vilayetine bağlı Şirabad tümeni (ilçesi)ndeki eski yerleşkelerden biri olan ve yerli ahali tarafından Tavka-kale veya Tavka-kurgan olarak adlandırılan yerde bulunmaktadır. Burada 1990'lı yıllarda sürdürülen arkeolojik kazılar sonucunda İslam öncesi dönemlere ait bina kalıntıları belirlenmiştir. Tuğla ve çamurdan yapılmış binalardan birinin iç cephesinde onlarca insan figürünün çizilmiş olduğu anlaşılmış, arkeolog, sanat tarihçisi ve diğer uzmanların ortak çalışması sonucunda bu tür resimlerin korunması sağlanmış ve bir kısım eserlerde Surhanderya vilayetinin merkezi olan Termiz şehrindeki Arkeoloji Müzesine götürülmüştür.

Tavka-kale duvar resimlerinin ilk tanıtımını yapan Özbek arkeolog Şaymardankul Rahmanov, adı geçen buluntuların 5.-6. yüzyıllara ait olduğunu, buranın gümrük görevini yaptığını ileri sürmüş,⁵⁹ birçok bilim adamı ise onun bu görüşüne katılmakla birlikte bazı gerekçelerden dolayı buranın 6.-7. yüzyıllara ait olabileceğini vurgulamışlardır. Nitekim, Tavka-kale duvar resimlerindeki insan figürlerinin dış görünümü Köktürk Kağanlığı dönemindeki tasvirleri hatırlatmaktadır. Özellikle, biraz çekik gözlü, uzun saçlı, sakalsız yuvarlak yüzlü insan figürlerinin 6.-8. yüzyıllara ait diğer Orta Asya saray duvar resimleri olan Afrasyab (Semerkand), Varahşa (Buhara), Şehristan, Pencikent (Tacikistan) buluntularıyla yakın benzerlik taşıması Tavka-kale resimlerinin 6.-7. yüzyıllarda yapılmış olduğunu desteklemektedir.⁶⁰ Bilindiği gibi, adı geçen Orta Asya duvar resimlerinin belirgin bir kısmının Köktürk Kağanlığı (552-744) ile daha doğrusu, onun batı kanadı olan Batı Köktürklerle bağlantılı olduğu ileri sürülmektedir.⁶¹ Özellikle, 650'li yıllarda bir Batı Köktürk Kağanı tarafından çizdirildiği varsayılan Afrasyab (Semerkand) saray duvar resimlerindeki insan figürlerinin Tavka-kale duvar resimleriyle yakın benzerlik taşıması ilgi çekicidir.

Aslında Köktürk Kağanlığı dönemine ait tasvirî sanat eserlerindeki insan figürlerinin çoğunluğunda çekik gözlü, uzun saçlı, geniş yuvarlak yüzlü, sakalsız tip dikkat çekmektedir. Özellikle, Köktürk Kağanlığı dönemine özgü doğuda Orhun vadisinden batıda Kuzey Kafkasya'ya kadar uzanan geniş bir coğrafyada bulunan balballar, kaya resimleri, kemik, seramik ve metal eşyalar üzerindeki insan tasvirlerinde genellikle göze çarptığı ve uzmanlarca onların eski Türklerle ilişkilendirildiği bilinmektedir. Nitekim, Orhun vadisi, Altaylar, Doğu Türkistan, Yedisu (Güneydoğu Kazakistan – Merkezî Kırgızistan), Amuderya (Ceyhun) – Sırderya (Seyhun) arası (Özbekistan), Tacikistan bölgelerinde arkeolojik çalışmalar sonucunda ortaya çıkan pek çok tasvirî sanat örneklerinin Köktürklerle bağlantılı olduğu anlaşılmaktadır. Bunu Batı Köktürk Kağanlığı tarafından bastırılan Çaç (Taşkent) madenî paraları üzerindeki Yabgu, Yabgu-Kağan ve Kağan tasvirlerinin dış görünümü ve diğer veriler desteklemektedir.⁶² Batı Köktürk yöneticileriyle dolaylı veya dolaysız bağlantılı olan Soğd (Semerkand, Pencikent vd) ve Kuzey Toharistan madenî paralarındaki insan figürlerinin de Afrasyab (Semerkand), Varahşa (Buhara), Pencikent, Acine-tepe ve Şehristan (Tacikistan) saray duvar resimlerine yakınlık göstermesi söz konusudur.⁶³ Özellikle, Tavka-kale duvar resimlerinin bulunduğu coğrafyanın Kuzey Toharistan'a denk geldiği gibi, çok eski tarihlerde Baktriya veya Baktriyana adıyla bilinen bu bölgenin Köktürk döneminde birer Yabguluk – Tohar Yabguları veya Toharistan Yabguları (Eski Türkçe "Tohar Yavgu", Arapça "Cabguye el-Tohar") tarafından yönetildiği bilinmektedir.⁶⁴

Bütün bunların yanı sıra, Tavka-kale buluntularının 5.-6. yüzyıllara ait olması da pek muhtemeldir.⁶⁵ Başta Çin kaynakları olmak üzere Ermeni, Pehlevî (Orta Fars), Yunan (Bizans) yazılı kaynaklarından belli olduğu üzere bu tarihlerde Toharistan ve civarında Eftalitler (Ak-Hunlar) yönetiminde bulunmuşlardır. Tavka-kale arazisinin de Eftalitlerin merkezi topraklarında yer aldığı göz önünde bulundurulursa adı geçen duvar resimlerinin Eftalitler, daha doğrusu, Ak-Hunlarla ilişkili olabileceği varsayımının da gerçek dışı olmayacağı anlaşılabacaktır. Köktürkler kadar Eftalitlerle ilişkili olduğu anlaşılan pek çok tasvirî sanat eserin günümüze dek ulaştığı gerçektir. Nitekim, Çin yıllıklarındaki bilgiler, Eftalit madenî paraları, mühürler, seramik ve metal eşyalar ve Doğu Türkistan'daki Kızıl duvar resimlerinden anlaşıldığı gibi Eftalit yönetici taifesinin biraz çekik gözlü, yuvarlak yüzlü, sakalsız olarak betimlendiği anlaşılmakta ve böylece onlar da eski Türkleri hatırlatmaktadır.⁶⁶

⁵⁹ Rakhmanov, *age*, s. 31-54.

⁶⁰ Bkz. Albaum, *age*, 1960; Albaum, *age*, 1975; Belenitskiy, *age*, 1973.

⁶¹ Mode, *agm*, s. 107-128; Arzhantseva- Inevatkina, *agm*, s. 185-211.

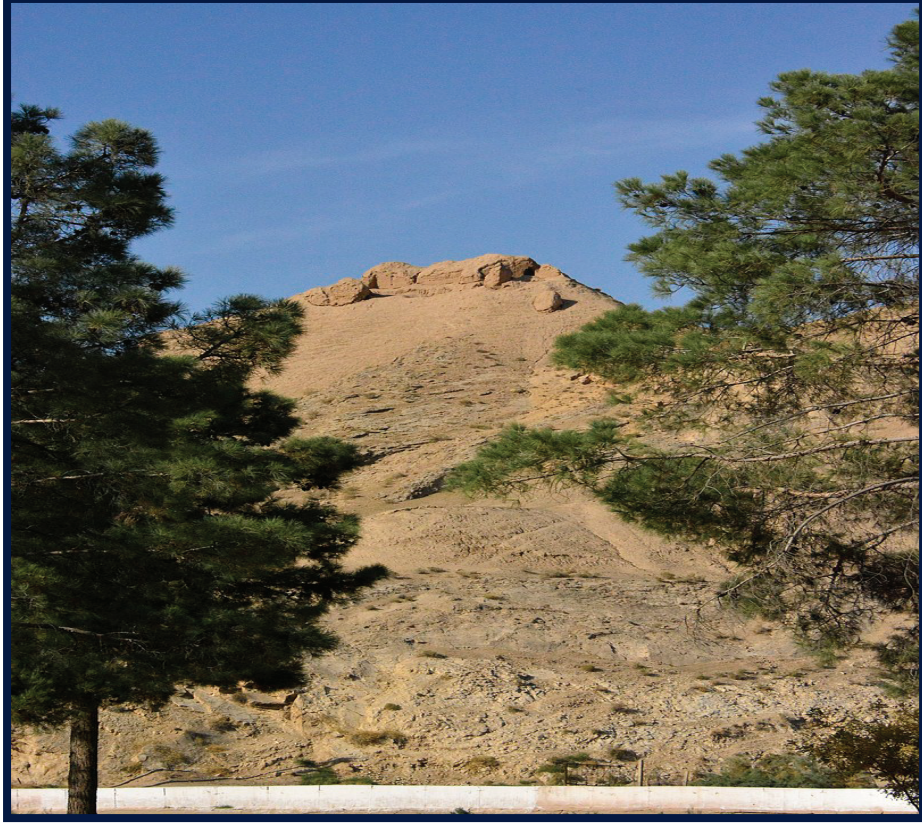
⁶² Babayar, *age*, 2007, s. 19-23.

⁶³ Babayar, *age*, 2007, s. 40-44.

⁶⁴ Tuğuşeva, *age*, s. 152-156; Sims-Williams, *age*, s. 255-256; Babayar, *agm*, 2019, s. 86-111.

⁶⁵ Abdullayev, *age*, s. 235-245.

⁶⁶ Vaissière, *agm*, s. 119-132.

Resim 11- Tavka-kale'nin bulunduğu coğrafya

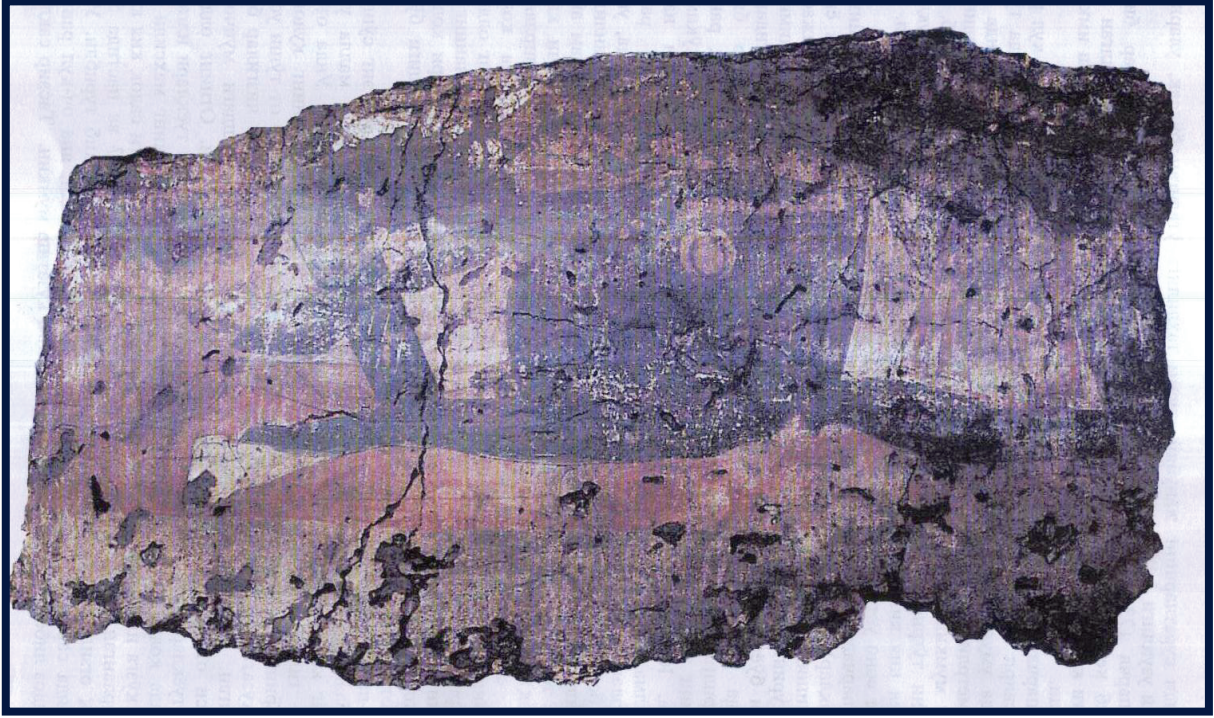

Resim 12- Tavka-kale duvar resimlerinden örnekler (Termez Arkeoloji müzesi)

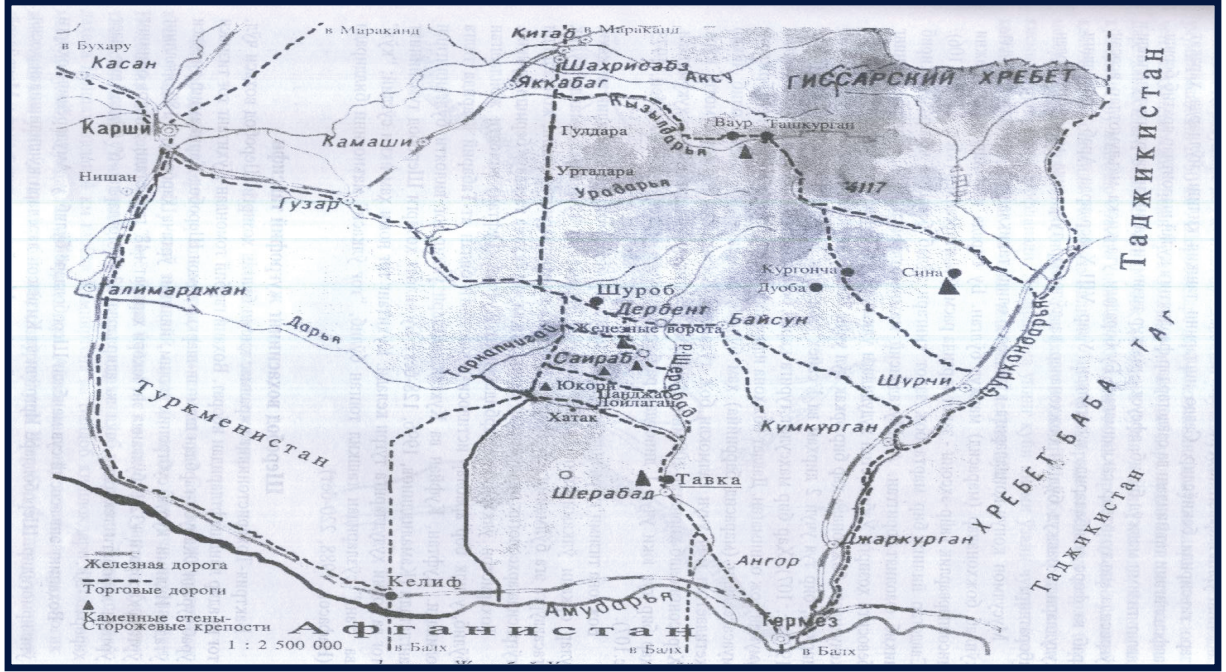
KÖKTÜRK TARİHİNİN KAYNAKLARI OLARAK ORTA ASYA SARAYLARINDAKİ DUVAR RESİMLERİ

Resim 13- Tavka-kale duvar resimlerinden örnekler (Termez Arkeoloji müzesi)

Resim 14- Kuyruğu düğümlü koşan at figürü (Termez Arkeoloji müzesi)

Resim 1- Tavka-kale'nin bulunduğu coğrafya (bkz. Rahmanov)

4. Şehristan Duvar Resimleri

Şehristan, tarihî Ustruşana bölgesinin yönetim merkezi olan Buncikent şehrinin İslam öncesi dönemlerine ait şehir kalıntılarının adıdır. Onlarca irili ufaklı odalardan oluşan Şehristan yadigarlığında bundan yaklaşık 50 yıl önce sürdürülen arkeolojik kazılar sonucunda insan ve hayvan figürlerinin bulunduğu duvar resimleri ortaya çıkmıştır. Burası Ustruşana Afşinleri sülalesinin sarayı olarak da bilinir. Ustruşana, İslam öncesi dönemlerde komşuları Çaç (Taşkent), Fergana ve Soğd (Semerkand, Pencikent) gibi Orta Asya'daki vaha hükümdarlıklarından biri olmuş, esas olarak Soğdça ve kısmen Türkçe konuşan topluluklara ev sahipliği yapmıştır.

Günümüzde bir kısmı Tacikistan'ın kuzeydoğu topraklarında, eski Hocend ve civarında, diğer bir kısmı ise Özbekistan'ın Cizzah ve Sirderya vilayetlerinde bulunan Ustruşana bölgesi coğrafi konumuyla Orta Asya'nın yerleşik ve konargöçer toplulukları arasında etkileşim merkezi olarak görevi yapmıştır. Özellikle, Köktürk Kağanlığı (552-744) döneminde Kağanlığa bağlı birer vasal hükümdarlık olarak bilinen Ustruşana'da Türk-Soğd karışımı yerel hanedan tarafından yönetilmiş, Soğd ve Türk toplulukları arasında kültürel etkileşimin oldukça hız kazandığı görülmüştür.

6-8. yüzyıllarda Ustruşana bölgesi günümüzdeki Özbekistan'ın Sirderya ve Cizzah vilayetleri ve Tacikistan Cumhuriyeti'nin Hocend (bugünkü Soğd) vilayeti ve civarı toprakları içeren belirli bir hükümdarlık olmuştur.

KÖKTÜRK TARİHİNİN KAYNAKLARI OLARAK ORTA ASYA SARAYLARINDAKİ DUVAR RESİMLERİ

Birer prenslik niteliğindeki Ustruşana kendi yönetim merkezi, yönetici hanedanı, sikke darbı, hâkimiyet simgeleri gibi birçok niteliklere sahip bulunarak kuzey ve kuzeybatıda Çaç, kuzeydoğuda Fergana, güneyde Toharistan ve güneybatı Soğd hükümdarlıklarıyla komşu olmuştur. Bu dönemde Orta Asya'nın yerleşik bölgeleri, özellikle, Ceyhun ve Seyhun arasındaki birçok tarihi vilayet gibi Ustruşana bölgesi de kendi iç yönetiminde bağımsız olarak Köktürk Kağanlığı (552-744) egemenliğinde bulunmuş, zamanla burada Köktürk asıllı yerel sülale yönetiminde bulunmuştur. Adı geçen sülalenin Kara-Boğra, Kara-Çor, Kavus, Haydar Afşin gibi yöneticileri siyasi faaliyetleriyle ilişkili bilgiler Çin, Arap, Fars dilli yazılı kaynaklarda yer almaktadır.

Eski Bunciket, bugünkü Şehristan şehir kalıntısında yaklaşık 50 seneden beri arkeolojik kazılar sürdürülmektedir. Şehir, yerel halk tarafından Kala-i Kahkaha olarak bilinmekte ve adı geçen duvar resimleri bilim adamlarınca bu adla da adlandırılmaktadır. İçinde iki katmanlı bir zemine sahip 18 metre uzunluğunda ve 12 metre genişliğinde ana ön salon, sofalar ve içine açılan bir kraliyet tahtı sundurması ve yaklaşık 95 metrekarelik ikinci bir “küçük” salon, birkaç büyük oturma odası dahil olmak üzere yaklaşık bir düzine oda bulunmaktadır. Hepsisi geniş ve uzun koridorlarla birbirine bağlı olan bu yapı mükemmel duvar resimleriyle süslenmiştir. Oymalı figüratif seramikler, sütunlar ve tavan işlemleri ile duvar kaplaması ile birlikte ahşap paravan duvarlara sahip zarif giriş tumburları, odanın içini zarif hale getirmiştir.

Şehristan saray duvar resimlerindeki insan figürleri o dönemin etik ve kültürel hayatını yansıtmakta olup, onların bir kısmı yönetici taifeyi, diğer bir kısmı İslam öncesi Orta Asya kültürüyle ilişkili mitolojik kahramanları andırmaktadır. İnsanların dış görünümünde Soğdlulara özgü iri gözlü, sakallı ince yüzlü Avrupalı tipte birlikte eski Türklere özgü biraz çekik gözlü, sakalsız, ince bıyıklı, yuvarlak yüzlü tip ağırlık kazanmaktadır.

Şehristan resimlerinde iki çocuğu emziren ana kurt tasviri tarihçi ve diğer bilim adamlarının ilgisini çekmiştir. Bir grup bilim adamları bu süreyi “Kapitoliya kurdu”, yani eski Roma şehrinin sembolüyle karşılaştırmakta, diğer grup bilim adamları ise onu Türklerin türeyiş efsanesiyle ilişkilendirmektedirler.

Ustruşana ve civarında Erken orta çağlarda Eftalitler (Ak-Hunlar – 420-565), sonradan da Köktürk Kağanlığı (552-744) egemenliği altındaki Çaç, Fergana, Soğd (Semerkand, Pañç, Keş, Nahşep ve d.), Buhara, Harezm ve Toharistan gibi Amuderya – Sırderya arasındaki vaha hükümdarlıklarından biri olmuştur. Kadim tarihi fazla bilinmeyen Ustruşana erken orta çağlara gelince birer vaha devleti (oasis state) veya prenslik olarak bilinmeye başlamış, Ak-Hunlar dönemi tarihine dair bilgiler az bulunurken Köktürk dönemine gelince Orta Asya siyasi hayatında faal görülmeye başlamıştır. Bu yönden Ustruşana kuzeybatıdan komşusu Çaç, kuzeydoğudan hemhudut olan Fergana ve güneybatıdan sınırdaş olan Soğd'a nazaran epey geç ortaya çıkan hükümdarlık olarak bilinmiştir. Köktürk Kağanlığı döneminde adı geçen bölgelerde Köktürk asıllı birçok yönetici hanedanlar kurulmuştur.

Ustruşana'nın Köktürk Kağanlığının egemenliği altına girmesiyle ilişkili doğrudan bilgiler 629 yılda Orta Asya'nın birçok bölgesinden geçen Çinli rahip Hsüen-tsang (629-645) kayıtlarında görülür:

“*Sutuluseña* (Ustruşana) ülkesinin genişliği bin dört yüz veya bin beş yüz li civarındadır. Doğu yönü *Ye* (Sırderya) nehrine bitişiktir. *Ye* nehrinin kaynağı *Tsun-lung* (Pamir) dağlarının kuzey yamaçlarından başlar. Onun suyu kuzeyden batıya doğru akar. Bu nehir epey geniş olup, suyu bulanık, coşkun ve hızlıdır. Ekini ve gelenek gelenekleri *Çe-şi* (Çaç) ülkesiyle aynıdır. Kendi yöneticisi bulunmaktadır. *Tu-jüe* (Köktürk)lere bağlıdır.”⁶⁷

Bu bilgide Ustruşana yönetimiyle ilişkili “*Kendi yöneticisi bulunmaktadır. Tu-jüe (Köktürk)lere bağlıdır*” ifadesinde anlaşıldığı gibi, 630'lu yıllar civarında bölge kendi yönetici hanedanına sahip olmakla birlikte Köktürk Kağanlığı egemenliği altındaki bir siyasi güç mahiyetinde idi. Hsüen-tsang'ın Ustruşana'ya komşu Çaç, Fergana ve Soğd (Semerkand)'la ilişkili buna benzer bilgiler sunduğu anlaşılmaktadır.⁶⁸

Ustruşana bölgesi ve Köktürklerle ilişkili diğer bir bilgi ise Tang-shu yıllığında geçmektedir. Yıllıkta belirtildiğine göre, 657 yılında Çin orduları Batı Köktürk hükümdarı *Aşine Helu* (Alp/Uluğ? – 651-657) ve onun ordusunu takip etmiş, adı geçen Kağan önce Taraz yakınlarında, daha sonra *Su-ye* (Suyab/Çu) nehirleri kıyısında yenilgiye uğrayınca Çaç bölgesine kaçmıştır. Aşina He-lu ve onun oğlu Çaç hükümdarı *Şuneu-şe* (Şad)'ın huzuruna sığındığı sıralarda bölgedeki kağan ve oğlunun *Su-tu* şehrine gizlendikleri ve buranın yöneticisi *İ-nie Ta-kan* (İnel-Tarhan) onları yakalayarak Çin ordularına teslim etmiştir.⁶⁹ Bazı araştırmacılar adı geçen Su-tu şehrinin Çaç bölgesindeki Uşturket (Uşturkes) ile karşılaştırırken, diğer bir grup bilim adamları da burasını Ustruşana ile birleştirmektedirler.⁷⁰ Yani burada Ustruşana adının Çinli kaynaklarda kısaltılarak *Su-tu* olarak kaydedilmesi söz konusudur. Nitekim, Köktürk Kağanlığı döneminde Ustruşana adı ilk *Pei-shi* yıllığında

⁶⁷ Ekrem, *agt*, s. 125.

⁶⁸ Ekrem, *agt*, s. 122.

⁶⁹ Bichurin, *age*, s. 292.

⁷⁰ G. Babayar, *Chach Tarihinden Levhalar (İlk Orta Asrlar)*, Yangi Nashr, Tashkent 2010, s. 46.

Suleşana olarak geçmekte olup⁷¹, ondan epey sonra yazılan *T'ang-shu* yıllığında ise “Doğu Tsao” (Ustruşana)’nın *Şuaiduşana*, *Sutuşana*, *Kieputana* ve *Sutunişi* gibi daha 4 adet adı bulunduğu vurgulanmıştır.⁷²

Adı geçen Kara-Boğra’nın ataları ve onun kendisi Ustruşana hükümdarları sıfatıyla Çin’e “askeri hizmet” etme arzusunda olduklarını beyan etmesi bu sülale temsilcilerinin epey önce, büyük ihtimalle, 7. yüzyılın sonlarına doğru Ustruşana’daki yerli sülaleden yönetimi devraldıklarını düşündürmektedir. Aslına bakılırsa Kara-Boğra adı eski Türkçede “Kara” sözcük anlamıyla “kara, büyük, güçlü” ve “Boğra” da “erkek deve” anlamına geldiği ve ilkin Köktürk Kağanlığının yönetim sisteminde unvan ve unvan niteleyicisi olarak görüldüğü göz önünde bulundurulursa⁷³ bu sülalenin oluşumunun Köktürklerle bağlantılı olduğu anlaşılacaktır.

İlginç olan “Boğra” unvan niteleyicisinin diğer hükümdarlıklarda da Ustruşana’da olduğu gibi 8. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren görülmeye başlamasıdır. Bunu menşece Batı Köktürk Kağanlığına bağlanan Toharistan Yabguluğu (620-750) tarafından Çin’e elçi olarak gönderilen *Aşina Te-le Pu-lo* (*Tegin Boğra; 706, 718)⁷⁴ ve Kabudan yöneticisi *Su-tu Pu-lo* (*Satuk?-Boğra; 738)⁷⁵ gibi yönetici kesim temsilcilerinin isimleri tespit etmektedir. Belki de Kabudan’ın yöneticisi olan *Su-tu Pu-lo* isminde “Ustruşana Boğrası” anlamı yattığı da düşünülebilir. Nitekim, Çinliler kendilerine yabancı olan sözcükleri çoğu durumda değiştirerek yazmışlar veya kısaltarak sunmuşlardır⁷⁶ ki, bunun ispatı yukarıda Batı Köktürk hükümdarı *Aşina Helu* ile bağlantılı “Su-tu şehri” örneğinde görülmektedir. Yukarıda bahsedildiği gibi *Tang-shu* yıllığında Doğu Tsao (Ustruşana) yöneticileri 7. yüzyılın ilk çeyreğinden başlayarak Çin’e elçi yollamış olup, Wu-te yönetimi (618-626) yılları arasında Kang (Semerkand) hükümdarı ile birlikte Ustruşana hükümdarının elçileri Çin imparatoru huzuruna varmışlardır. Elçiler, imparator Kao-zu’ya Ustruşana hükümdarının askeri hizmetinde bulunmak istediğini iletilmişlerdir. Bu öneriden Kao-zu’nun gayet memnun olduğu kaynakta geçmektedir. Adı geçen yıllıkta o yıllarda Batı Tsaodan (İştihan) söz edilirken “Wu-te yönetimi yılları (618-626) buradan elçi geldiği” hatırlanarak imparatorun buranın yöneticisi *K'o-lo Pu-lo* (Kara-Boğra)’ya elçiler aracılığıyla onun “ataları *Semavi Han’a hizmet ettikleri ve savaşta yardımcı olacakları konusunda öneride bulduklarını*” vurguladığı kaydedilmiştir.⁷⁷ Görülüyor ki, adı geçen Kara-Boğra aslında Ustruşana hükümdarı olup, onun İştihan’ın yöneticisi olarak gösterilmesi Çinli yazarların üç Tsao (Ustruşana, Kabudan ve İştihan) ile ilişkili olayları karıştırmaları ile bağlantılıdır veya Ustruşana’nın geri kalan iki hükümdarlık (İştihan ve Kabudan) üzerinde üstünlük sağlaması söz konusudur.

Köktürk Kağanlığı döneminde Ustruşana hükümdarlığının kendi komşuları olan Semerkand ve Buhara gibi o dönemin önde gelen Orta Asya hükümdarlıklarıyla birlikte uzak ülkelere elçi yollaması burasının gittikçe güçlü bir yere dönüştüğünü kanıtlamaktadır. Bu dönemde Ustruşana’nın ihtişamını gösteren diğer bir delil de bölgenin yönetim merkezi olan Bunciket (Şehristan)’da bulunan 7.-8. yüzyıllara ait hükümdar sarayı duvar resimlerinde Afrasyab (Semerkand), Pencikent (Panç), Varahşa (Buhara) hükümdar saray resimlerine benzer Soğd ileri gelenleriyle birlikte Köktürkleri andıran birçok tasvirin bulunmasıdır.⁷⁸ Ustruşana hükümdarlarına, özellikle de Afşinler sülalesine ait bu tasvirlerde adı geçen saray duvar resimlerinde olduğu gibi yuvarlak yüzlü, hafif çekik gözlü, sakalsız insan tasvirlerinin bulunmasının yanı sıra çocuk emziren kurt figürünün büyük bir panoda yer alması ilgi çekicidir ki, birçok bilim adamı bu tür resimleri Köktürklerin yaradılış efsanesiyle bağlamaktadırlar.⁷⁹

Köktürk Kağanlığı döneminde, Ustruşana yönetiminde uygulanan eski Türk yönetim tarzı ve yerel Soğd devlet yönetimi gelenekleriyle etkileşim sonucunda bölgede Türk-Soğd simbiyozu yaşanmış, bu tür ilişkiler yazılı kaynaklara yansıdığı gibi birçok arkeolojik buluntularla da kendi ifadesini bulmuştur. Özellikle, Ustruşana Afşinleri sarayında bulunan duvar resimleri, Köktürklerin Türeyiş destanını anımsatan “çocuk emziren kurt” tasvirli buluntular bunu kanıtlamaktadır. Ustruşanada Eski Türk izlerinin diğer bir kanıtı ise nümizmatik malzemelerdir. 7.-8. yüzyıllara ait Soğdça yazılı bronz yapımı madeni paralarda Köktürk dönemine özgü “Elteber” unvanının görülmesi bunun diğer bir örneğidir.⁸⁰

⁷¹ Ekrem, *agt*, s. 124.

⁷² Bicurin, *age*, s. 274, 285.

⁷³ Babayar, *age*, 2012, s. 35.

⁷⁴ Bicurin, *age*, s. 321; Chavannes, *age*, s. 287, 291.

⁷⁵ O. I. Smirnova, *Ocherki iz istorii Sogda*, M: Nauka, 1970, O.I., Smirnova, *Soğd Sikkeleri Kataloğu*, Bronz, Moskva 1981, s. 425, 428.

⁷⁶ Biçurin, *age*, s. 264, 271-272, 274-275, 280-281, 286-287, 310-313, 315-317; Ekrem, *agt*, s. 126-131, 135-136; A. Hojaev, *Svedeniya Drevnekitayskikh Puteshestvennikov O Samarkande, Tsvivilizatsiya I Kul'tura Tsentral'noy Azii V Vedinstve I Mnogoobraziye*, Samarkand 2009, s. 142-44.

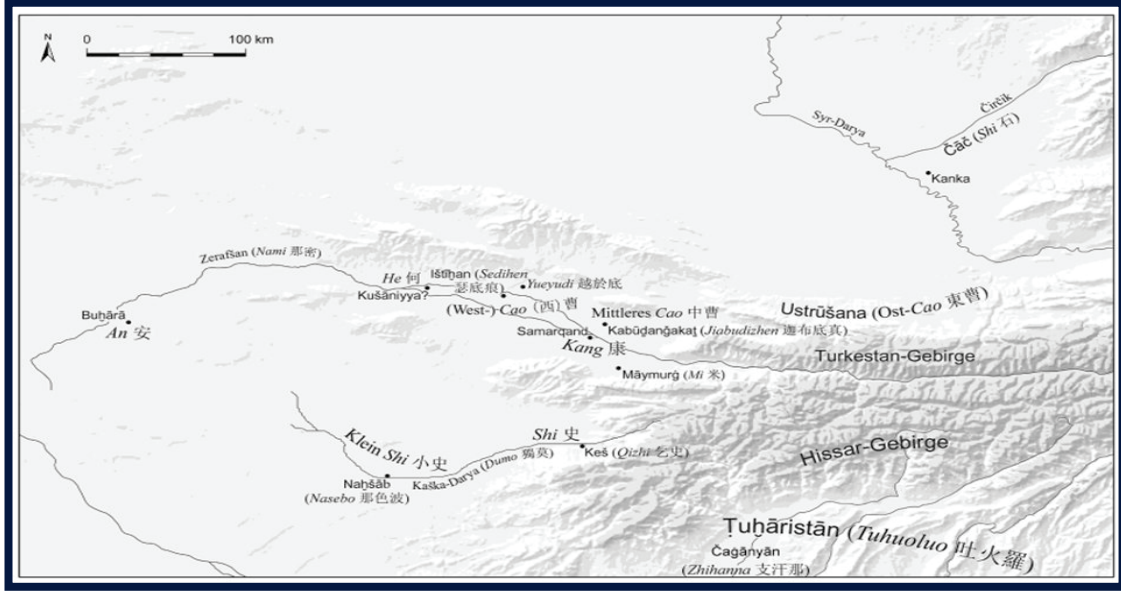
⁷⁷ Biçurin, *age*, s. 271, 281, 312-313.

⁷⁸ A. A., Gritsina-S.D. Mamadjanova - R.S. Mukimov, *Archeology, History and Architecture of Medieval Ustrushana*, s. 189-193.

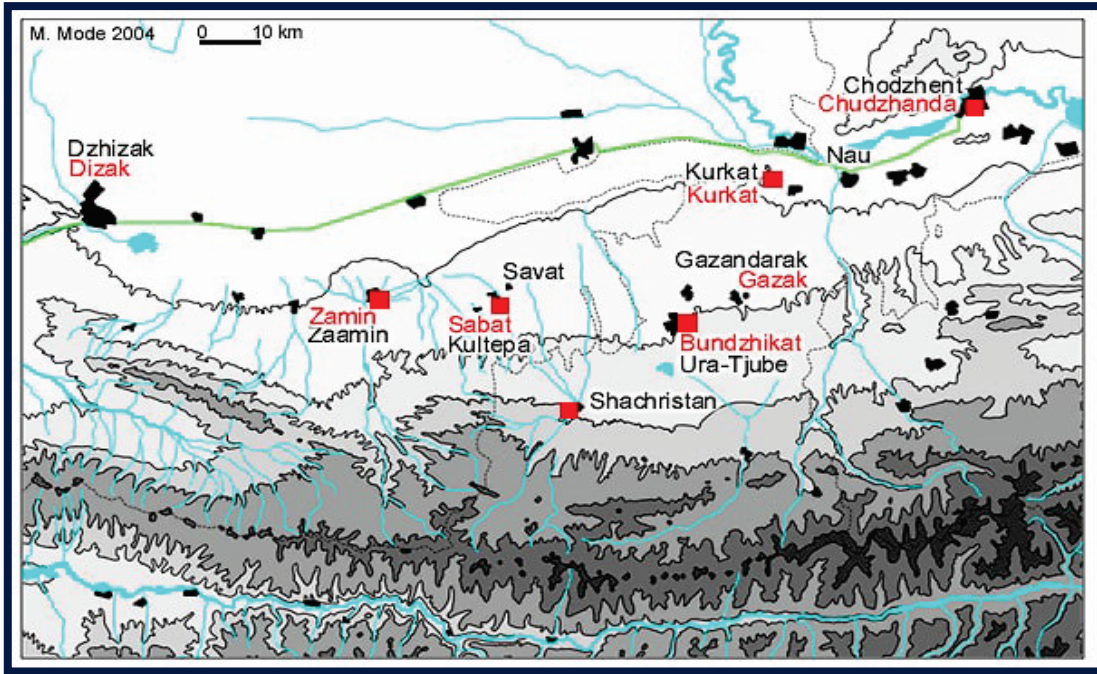
⁷⁹ A. Berdimuradov – G. Bogomolov, *Tyurki İskusstve Rannesrednevekovogo Sogda, Sogdiyskiy Sborik*, Noveyshiye İsseledovaniya po istorii kul'tury Sogda v Uzbekistane, Yyp, Pod. Red. SH. Kamoliddin, Lap Lambert Academic Publishing, Berlin 2020, s. 61-69.

⁸⁰ Y. Yoshida, *Turkish rule of Sogdians as reflected on coins: Some new readings of the legends of coins belonging to the Shinji Hirano Collection*, Memoirs of the Faculty of Letters Kyoto University 54, Kyoto 2018. s. 155-182; G. Babayar, “Soğdiy Yozuvli Ustrushona Tangalarining Yangicha Yqilishi”, *Kadimiy Zhizzakh Vokashi, Tarikh, Madaniy Tarakkhiyot va Zamonaviy Uzgarishlar Chorraşasida Mavzusidagi İlimiy-Amaly Cumhuriyeti Konferans Materyalleri*, Cizzah 2021, s. 95-103.

KÖKTÜRK TARİHİNİN KAYNAKLARI OLARAK ORTA ASYA SARAYLARINDAKİ DUVAR RESİMLERİ

Harita 2- Ustrūšana ve ona komşu tarihî bölgeler

Harita 3- Şhrīstan (M. Mode)

Resim 15- Şehristan duvar resimlerinden örnekler (Marshak -Negmatov, 1996)

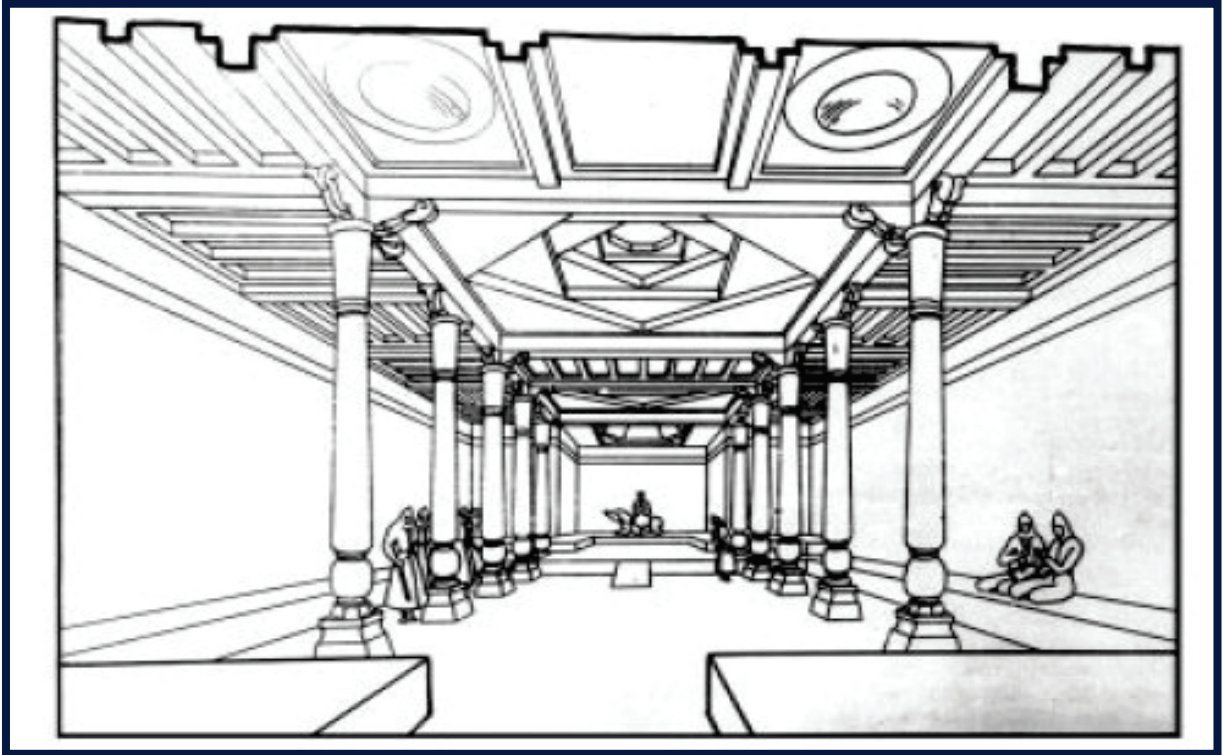

Resim 16- İki çocuğu emziren kurt tasviri (Marshak 2002: fig. 96)

KÖKTÜRK TARİHİNİN KAYNAKLARI OLARAK ORTA ASYA SARAYLARINDAKİ DUVAR RESİMLERİ

Resim 17- Müzisyenler (Marshak -Negmatov, 1996)

Resim 18- Ustruşana Afşinleri sarayının çizimi

(bkz. Marshak - Negmatov, 1996, s. 263)

5. Varahşa Duvar Resimleri

Varahşa, Buhara bölgesinin eski şehir kalıntılarında birinin adıdır. Buhara şehriden yaklaşık 30 km batıda bulunan Varahşa 5-8. yüzyıllarda Orta Asya'nın önemli ticarî merkezlerinden biri olmuştur. 100 hektarlık bir alanı kapsayan bu şehir sulama kanallarının yetersizliği ve iklim değişimiyle 8. yüzyılın sonu veya 9. yüzyılın başlarına doğru harabeye dönüşmüştür.

Varahşa duvar resimleri İslam öncesi Buhara hükümdarlarına ait olup, saray duvar resimleri sırasına girer. Yan yana yerleşen 3 salondan oluşan ve bilim adamlarınca “Doğu Salonu”, “Kırmızı Salon” ve “Batı Salonu” olarak adlandırılan Varahşa duvar resimlerinde Buhara hükümdarlarının çeşitli faaliyetleri betimlenmiştir.⁸¹ Özellikle, hükümdarın kendisinin refakat ettiği kabul merasimi, tahtta oturan hükümdar tasviri yer almaktadır. “Kırmızı Salonunda” daha çok çeşitli fantastik hayvanlar ve kuşların avlandığı tasvirler bulunmaktadır. Varahşa duvar resimleri hem çizim tekniği hem de içerdiği konu açısından İslam öncesi Orta Asya saray duvar resimleriyle genel olarak benzerlik taşımakla birlikte kendine özgü yönleri de barındırmaktadır. Özellikle, Afrasyab (Semerkand) ve Pencikent (Tacikistan) saray duvar resimlerinden farklı olarak Varahşa resimlerinde kırmızı ve turuncu renkler önem kazanmaktadır.

Varahşa resimlerinde betimlenen insan figürlerinde eski Türkleri andıran birkaç özellik göze çarpmaktadır: 1) File binerek aslanlarla savaşan biraz çekik gözlü, geniş yuvarlak yüzlü, sakalsız, ince bıyıklı insan tasvirleri, 2) Ateş mihrabı yanında oturan oldukça çekik gözlü, geniş yuvarlak yüzlü insan tasvirleri, 3) Çekik gözlü, sakalsız, ince bıyıklı atlı asker tasvirleri (*bkz.* Resim 20-21).

Diğer birçok Orta Asya saray duvar resimleri gibi Varahşa resimlerinin de Köktürk (552-744) dönemiyle ilişkilendirilebileceği çok olağandır. Nitekim, Varahşa resimlerinin diğer resimler gibi İslam öncesi dönemlere, özellikle, 6.-8. yüzyıllar arasında tarihlendirilmesi adı geçen tasvirî sanat eserlerinin Köktürk yönetimiyle ilişkili olduğunu kanıtlamaktadır.

Bilindiği gibi, Semerkand, Panç (Pencikent), Toharistan gibi birçok hükümdarlıkta Köktürk veya Türk-Soğd asıllı yönetici hanedanlar bulunmakta, onlardan birçoğu da soyca direk olarak Aşına hanedanına ulaşmakta idi.⁸² Özellikle, Toharistan Yabguları (620-750) soyca Batı Köktürklerden geldiği gibi, 7.-8. yüzyıllarda Buhara'yı yöneten hanedanın da soyu Batı Köktürk yöneticisi Tardu Kağan (576-603) ile ilişkili olduğunu savunan birçok bilim adamları bulunmaktadır.⁸³ Nitekim, 10. yüzyıla ait Ebu Cafer en-Nerşahi'nin *Tarih-i Buhara* eserinde Buhara'nın yerli soyluları Türk Kağanı Kara Çurin Türk'e hükümdar Abruy'u şikayet ettiklerinden, o da Buhara'ya şehzade Şir-i Kişver'i yolladığından, adı geçen şehzadenin de Abruy'u öldürerek burada kendi hakimiyetini kurduğundan bahsetmektedir. Birçok bilim adamı adı geçen Kara Çurin Türk'ün aslında “Kara-Çor” biçimindeki Köktürkçe unvan ve bu unvanın da Tardu Kağan'a ait olduğu, Şir-i Kişver'in ise Köktürkçe “İl-Arslan” adının veya unvanının Farsça çevirisi olduğunu vurgulamaktadırlar.⁸⁴

Tarih-i Buhara'daki bu bilgilerin kesin olarak hangi tarihî olaylarla ilişkili olduğu bilinmemesine rağmen 7.-8. yüzyıllara ait Çin kaynakları ve Arap-Fars kaynaklarındaki bazı bilgilerden yola çıkılırsa, 6. yüzyılın 60'lı yıllarında Köktürklerin Seyhun nehrini geçerek Soğd bölgesinde Eftalitler (Ak-Hunlar) devletini yendiği ve Orta Asya'nın büyük bir kısmına egemen olduğu sıralarda Buhara da Köktürklerin yönetimi altına girmiştir.⁸⁵ Hatta Köktürk ordusu ve Eftalitler arasındaki büyük savaşlarından birinin Buhara yakınlarında geçtiği bilinmektedir. Böylece, Orta Asya'daki onlarca yerleşik hükümdarlık arasında Buhara'nın Köktürk Kağanlığı egemenliğini kabul eden ilk bölgelerden biri olduğu söylenebilir. Ancak yazılı kaynaklarda burayı Buharhudatlar adıyla bilinen yerel bir hanedanın yönettiğinden bahsedilmekte ve 6.-8. yüzyıllara ait madenî paralardaki bilgiler de bunu tasdik etmektedir.⁸⁶ Bununla birlikte, Buharhudatların soyca Köktürlere bağlandığı, bunu *Tarih-i Buhara*'daki “Biyāğū”, yani “Yabgu” ünvanlı Kara-Çurin Türk ve Şir-i Kişver'le ilişkili bilgiler ve diğer birçok Arap-Fars kaynaklarında görülen ve 7. yüzyılın sonu 8. yüzyılın başlarında Araplara karşı savaşan Buhara yöneticisi Bidun Buharhudat, onun hanımı Hatun ve oğlu Tuğşad, onların soyundan olan ve 720'li yıllarda

⁸¹ V. A. Şişkin, *Varahşa*, Moskva: Nauka 1963, s. 226-238.

⁸² V. A. Livshits, *Praviteli Pancha (Sogdiysy i Tyurki)*, Narody Azii i Afriki, No: 4, Moskva 1979, s. 5669; Harmatta, *Litvinsky age*, 1996, s. 367-401.

⁸³ Harmatta, *Litvinsky age*, s. 367-401; S. Stark, *Die Altürkenzeit in Mittel- und Zentralasien. Archäologische und Historische Studien*, Wiesbaden 2008 s. 226-230.

⁸⁴ Ebu Bekir Narşahi, *Buhara Tarihi*, Forschadan A. Rasulev Tercümesi, Tashkent: Fan 1966, s. 16-17,91; S. P. Tolstov, *Drevniy Khorezm: Opyt Istorikoarkheologicheskogo Issledovaniya*, Moskva 1948, s. 152; R. N. Frye, *The History of Bukhara. Translated from a Persian abridgment of the Arabic original by Narshakhi*, Cambridge 1954, s. 108.

⁸⁵ İ. Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, İstanbul 1983, s. 94; M. A. Shaban, *Khurasan at the Time of Arab Conquest, Iran and Islam*, In Memory of the Late Vladimir Minorsky, Edinburg 1971, s. 482-483; Chavannes, *age*, 1903, s. 229.

⁸⁶ P. I. Lerch, *Monety Bukhar-khudatov*, 1909, s. 35-47.

KÖKTÜRK TARİHİNİN KAYNAKLARI OLARAK ORTA ASYA SARAYLARINDAKİ DUVAR RESİMLERİ

Arslan-Tarhan (Çin. *A-si-lan Da-gan*; Arap. **Slān*) olduğu vurgulanmaktadır. Bunlar arasına Arapça kaynaklarda geçen İslam öncesi dönemlerde Buhara'yı yöneten Yel-Tegin'i de katabiliriz.⁸⁷

6.-8. yüzyıllarda Buhara yönetiminde bulunan şu yönetici adlarının: *Şir-i Kışver*'i - **İl-Arslan*, *Yel-Tegin*'i - *İl-Tegin*, *Bidun*'u - *Tudun*, *Hatun*'u - *Katun*, *Tuğşade*'yi - *Tuğ-Şad*, *A-si-lan Da-gan*'ı - *Arslan-Tarhan* gibi yüksek dereceli Köktürkçe unvanlarla özdeşleştirildiğine bakılırsa, 6. yüzyılın ikinci yarısı 8. yüzyılın ilk çeyreğinde, yani 150 yıldan fazla bir zaman içinde Buhara yönetiminde bulunan yerel hanedanın soyu Aşina boyuna dayandığı görüşü ağırlık kazanmaktadır. Nitekim, Buhara bölgesinde darp olunan 6.-8. yüzyıllara ait madenî paralarda eski Türkleri hatırlatan fizikî yapıdaki hükümdar tasvirlerinin bulunmasının yanı sıra eski Türk damgalarının da görülmesi burada Köktürk Kağanlığıyla ilişkili birçok yönetici hanedanının bulunduğu varsayımına güç katmaktadır.⁸⁸ Buhara ve civarının Arapların eline geçmesine kadar geçen yaklaşık yüz yıldan fazla bir zamanda buralarda Köktürk yönetiminin bulunduğu göz önünde bulundurulursa Varahşa saray duvar resimlerinin Köktürklerle ilişkilendirilmesi oldukça muhtemeldir.

Resim 19. Varahşa şehir kalıntısının görüntüleri

⁸⁷ F. Jumaniyazova, "İlk Yrta Asrlarda Bukhoro, Kashmir wa Gandharadagi Eltegin / ye-li t'e-le / ve-li-te-le özdeşliga: yangicha yondasuvlar", *O'zbekiston Tarixi*, 4/2019, s. 14-24; Sh. S. Kemoliddin, *Proishkozoheniye Samanidov*, Tashkent: Rabochiye Dokumenty IFEAK, 31, 2008.

⁸⁸ G. Babayar-A. Kubatin, "K Voprosu O Dinasticheskikh Svyazyakh Chacha İ Buhary V Epokhu Rannego Srednevekov'ya (na osnove numizmaticheskogo Materiala)", *Drevniye Tsivilizatsii na Srednem Vostoke. Arkeologiya, İstoriya, Kul'tura (Materialy Mezhgunarodnoy Konferentsii Posvyashchennoy 80-letiyu G.V. Shishkinoy)*, Moskva 2020, s. 14-16.

Resim 20- Varahşa duvar resimlerinden örnekler (Kırmızı Salon)

(Şişkin V.A. Varahşa. Moskva, 1963)

Levha 21- Varahşa duvar resimlerindeki uzun saçlı insan tasviri ("Kırmızı Salon")

(Şişkin V.A. Varahşa. Moskva, 1963)

KÖKTÜRK TARİHİNİN KAYNAKLARI OLARAK ORTA ASYA SARAYLARINDAKİ DUVAR RESİMLERİ

Resim 22- Varahşa duvar resimlerindeki “Doğu Salonu”nun güney cephesinin sol köşesinde Zerdüş inancına özgü “ateş mehrabı”nın yanında oturan çekik gözlü, geniş yuvarlak yüzlü insan tasvirleri

(Şişkin V.A. Varahşa. Moskova, 1963)

Levha 23- Varahşa duvar resimlerindeki “Doğu Salonu”nun güney cephesinde betimlenen çekik gözlü, sakalsız, ince bıyıklı atlı asker tasvirleri (Şişkin V.A. Varahşa. Moskova, 1963)

6. Pencikent duvar resimleri

Pencikent, Semerkand şehrinin güneydoğusunda yer alan, ondan yaklaşık 70 km uzaklıkta bulunan Tacikistan Cumhuriyetine bağlı bir şehrin adıdır. Bugünkü Pencikent şehrinin güneydoğu kısmında 5.-8. yüzyıllara ait Pencikent şehir kalıntıları bulunmaktadır. 1946 yılında Rus bilim adamları A. Yu. Yakubovskiy tarafından ilk arkeolojik kazı başlatılmış, daha sonra A. M. Belenitskiy başkanlığında geniş çaplı bilimsel incelemeler yapılmıştır. İslam öncesi dönemlere ait pek çok kültürel malzemenin bulunduğu bu yadigarları dünyada ünlü kılan buluntular arasında bilim adamlarınca “Pencikent sarayı duvar resimleri” olarak adlandırılan tasvirî sanat eserleri yer almaktadır.

İslam öncesi Orta Asya tasvirî sanat eserleri arasında Pencikent duvar resimleri hem içerdiği ana konular hem yapım tekniği hem de sağlam biçimde bugüne dek ulaşması nedeniyle ayrı bir yere sahiptir. 7.-8. yüzyıllar arasında çizildiği anlaşılan ve Afrasyab (Semerkand) saray duvar resimleri gibi dönemin yönetici kesiminin yaşamını anlatan Pencikent duvar resimlerinde birçok toplumun temsilcilerine denk gelmektedir. Nitekim, Soğd, Hint, Türk ve diğer toplumlara özgü kültürleri yansıtan Pencikent resimlerinde Soğd ve Köktürk ileri gelenlerinin önem kazandığı anlaşılmaktadır. Özellikle, yönetici kesimin betimlendiği figürlerde Soğdluları andıran gür sakallı, iri gözlü, ince yüzlü insanlarla birlikte eski Türklere özgü sakalsız, çekik gözlü, yuvarlak yüzlü insan tasvirlerinin yer alması söz konusudur.⁸⁹

Pencikent duvar resimleri üzerine ilk bilimsel araştırmayı yapan tarihçi A.M. Belenitskiy, eski Türkleri andıran insan figürlerinin sadece dış görünümü değil, belki de saç biçimi ve giyim kuşamlarının da Türklere özgü olduğunu vurgulamıştır.⁹⁰

İslam öncesi dönemlerde Soğd bölgesinin önemli bir siyasî ve kültürel merkezlerinden biri olan Pencikent’in diğer bir adı Panç olup, 8. yüzyılın ilk çeyreğine ait Muğ dağı Soğdça belgelerinde ve Soğdça yazılı madenî paralarda bu adla kaydedilmektedir. Orta Asya’nın Semerkand, Keş (Şehrisebz), Nahşep (Karşı) vd gibi onlarca Soğd devletçiklerinden biri olan Panç’ın 5. yüzyılda bağımsız bir siyasî yapıya sahip olduğu, 6.-8. yüzyıllarda ise Köktürk Kağanlığı (552-744) egemenliği altındaki yarı bağımsız bir hükümdarlık halini aldığı anlaşılmaktadır.

Hem yazılı kaynaklar, hem de nümizmatik bilgilerden yola çıkılırsa, bu dönemde Panç’taki yönetici hanedanın Köktürk asıllı olduğunu burada Çakin Çor Bilge (693-708) gibi yönetici adı ve unvanları tespit edilmektedir.⁹¹ Tanınmış Soğd dilbilimcisi V.A. Livşits, bu gibi isim ve yazılı kaynaklardaki bazı bilgilere dayanarak Panç sülalesinin Türk asıllı olduğunu vurgulayarak 708 yılında Çakin Çor Bilge’den sonra tahta oturan Soğd asıllı Divaştıç’in (708-722) yönetici soydan gelmediği için hanımı adına sikke bastırıldığını vurgulamaktadır.⁹² Ona göre, Divaştıç’in Türklere olan hanımı Çakin Çor Bilge’nin kızı olmalıdır. Bunu hem Panç sikkelerindeki damgaların eski Türk karakterini taşıması, hem de bazı Arapça-Farsça kaynaklarda Divaştıç’in soyundan gelenlerin “baba tarafında Sasani şehinşahlarına, anne tarafından Türk kağanlarına bağlandığına ait bilgilerin bulunması tasdik etmektedir. Bunun yanı sıra, İslam öncesi Panç sülalesinin adı Arapça kaynaklarda *Şuriler* hanedanı olarak geçmekte olup, araştırmacılar onu eski Türkçe “Çor” unvanıyla özdeşleştirmektedirler. Yani Türk asıllı Çakin Çor Bilge’nin bir unvanı olan “Çor” un Panç hükümdarları tarafından uzun yıllar içerisinde kullanılması söz konusudur.⁹³ Nitekim, adı geçen unvanın Köktürk Kağanlığıyla ilişkili olarak Batı Türkistan’daki Fergana, Ustruşana, Soğd (Semerkand, Panç) gibi hükümdarlıklarda birer hükümdar adı olarak görülmesinin aynı tarihlere, yani 7. yüzyılın son çeyreği 8. yüzyılın ilk yarısına denk gelmesi oldukça ilgi çekicidir.⁹⁴

Pencikent şehir kalıntılarında elde edilen birçok arkeolojik buluntu, özellikle, madenî para, mühür, heykelcik gibi eşyalar burada Soğd ve Türk toplulukları arasında oldukça sıkı bir etno-kültürel etkileşim yaşandığını kanıtlamaktadır. Nitekim, yakın yıllarda Rus – Tacik arkeologların sürdürdüğü kazılar sonucunda burada Soğd yazısıyla “Kağan” unvanının bulunduğu bir mühür bulunmuştur.⁹⁵ Bunun yanı sıra, Pencikent kazılarında elde edilen yüzlerce madeni paranın üzerinde Soğd yazısıyla “Kağan”, “Hatun”, “Tegin” gibi

⁸⁹ L. Yu. Yakubovskiy, *Antik Penjikent, Eski Kültürlerin İzinde*, Moskova 1951, s. 252, 255-56.

⁹⁰ Belenitskiy, *age*, 1973, s. 34,81.

⁹¹ SDGM 1962, Muğ Dağı’ndan Soğd Belgeleri, Okuma, Çeviri, Bir yorum, C. II, Yasal Belgeler ve Mektuplar, V. A. Livshits’in Okuması, Çevirisi ve Yorumları, Moskova: Doğu Litra Yayınevi, 1962, s. 47; F. Grenet - E. de la Vaissiere, “The Last Days of Panjikent”, *Journal of the Institute of Silk Road Studies*, 8., Kamakura 2002, s. 155-196.

⁹² V.A. Livshits, *Panç Hükümdarları (Soğdlular ve Türklere)*, *Asya ve Afrika Halkları*, Moskova, No. 4, 1979 s. 56-69.

⁹³ Livshits, *age*, s. 66-67.

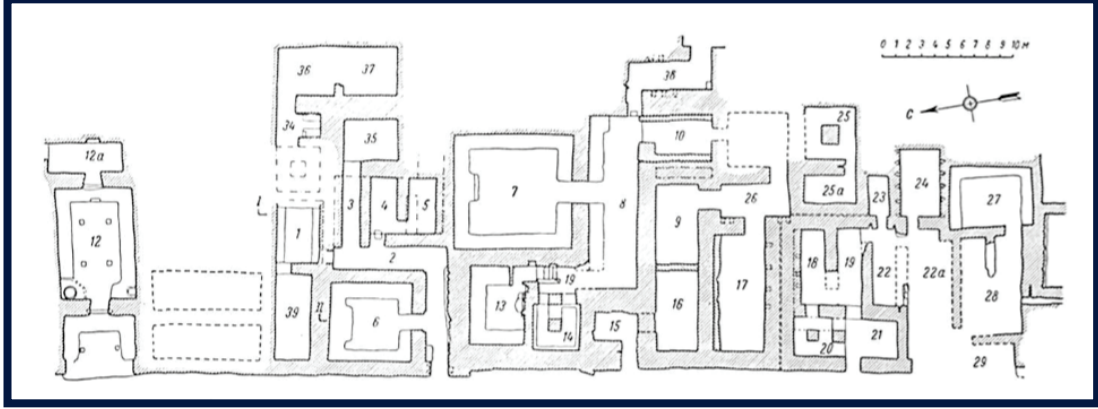
⁹⁴ G. Babayar, “Köktürk Kağanlığı Döneminde Batı Türkistan Hükümdarlıkları Yönetiminde Görülen ‘Çor’ Unvanı Üzerine”, *Tonyukuk Kitabı*, İstanbul 2020, s. 413-431.

⁹⁵ G. Babayar, “Semerkant’ta bulunan ‘Kağan’ ve ‘Hatun’ unvanlı Eski Türk Sikke ve Mühürleri Üzerine”, *GTTAD*, Vol. 1, Issue 2, July 2019, s. 177-202.

KÖKTÜRK TARİHİNİN KAYNAKLARI OLARAK ORTA ASYA SARAYLARINDAKİ DUVAR RESİMLERİ

Köktürklere özgü unvanların yer aldığı görülmüştür.⁹⁶ Adı geçen paraların bir kısmının Panç hükümdarlarına, bir kısmının da Çaç (Taşkent) ve Semerkand'da darp olunan Köktürk Kağanlarına ait paralar olduğu anlaşılmaktadır. Panç hükümdarlarına ait olduğu anlaşılan Muğ Dağı Soğd belgeleri arasında bir adet Eski Türkçe yazılı belge bulunması da burada Köktürk yönetiminin oldukça köklü olmasıyla bağlantılıdır.⁹⁷

Böylece, Pencikent duvar resimlerinin Köktürk Kağanlığı yönetimiyle dolaylı veya dolaysız olarak bağlantılı olduğu anlaşılmakta, resimlerde betimlenen insan figürlerinin hem Soğd, hem Türk karakterini taşıması bu gibi siyasî ve etno-kültürel ortamların ürünü olduğunu kanıtlamaktadır.

Resim 24. Pencikent şehir kalıntılarındaki kazılar sonucunda arkeologlarca belirtilen binaların çizimi (Belenitskiy 1954)

Resim 25. Hermitage (Sankt-Petersburg) müzesindeki Pencikent sarayı duvar resimleri

⁹⁶ Smirnova, *age*, 1981; Babayar, *age*, 2007.

⁹⁷ A. N. Bernshtam, *Sogd'dan Eski Türk belgesi, Doğu Epigrafisi*, No. 5, 1951, s. 65-75.

Resim 26. Bağdaş kurarak oturan Köktürk yöneticileri (Belenitskiy 1954)

Resim 27- Elinde çalgı aleti (arfa) bulunduran Eski Türk kadını figürü (Belenitskiy 1954)

KÖKTÜRK TARİHİNİN KAYNAKLARI OLARAK ORTA ASYA SARAYLARINDAKİ DUVAR RESİMLERİ

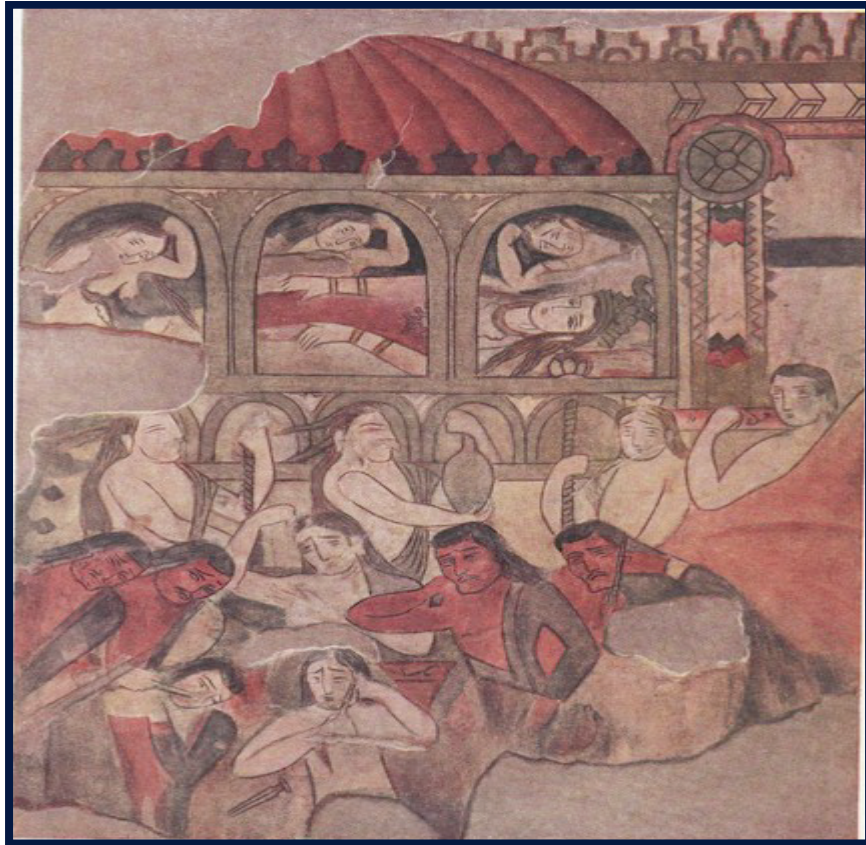
Resim 28- Soğd ve Türk ileri gelenlerin tasvirleri (Belenitskiy 1954)

Resim 29- Soğd ve Türk atlıları tasvirleri (Belenitskiy 1954)

Resim 30- Uzun saçlı asker tasvirleri (Belenitskiy 1954)

KÖKTÜRK TARİHİNİN KAYNAKLARI OLARAK ORTA ASYA SARAYLARINDAKİ DUVAR RESİMLERİ

Resim 31- Yas tutan Türklerin tasviri (Belenitskiy 1954)

SONUÇ

Köktürk Kağanlığının 6.-7. yüzyıllarda Batı Türkistan'da siyasi üstünlük kurması Türk kültür ve medeniyeti açısından çeşitli gelişmelere katkıda bulunmuştur. Zira bölgenin çeşitli milletlerden oluşan etnik yapısı ve farklı dinlere olan inancı Türk kültürünü oldukça fazla etkilemiştir. Köktürk Kağanlığı hakkında en fazla bilgiye Köktürk yazıtları, Çin yıllıkları aracılığıyla ulaşmanın yanı sıra Türkistan bölgesinde bulunan ve son yüzyılda ortaya çıkarılan duvar resimleri, mezarlar, çeşitli buluntulardan da ulaşabilmekteyiz.

Afrasyab, Pencikent, Varahşa, Acine-tepe, Balalık-tepe, Şehristan ve Tavka-kale duvar resimlerinde siyasi yaşam, sosyal yaşantı, düğün, av sahneleri ve portreler resmedilmiştir. Resimlerde dini öğelerle birlikte Türk devlet geleneği düşüncesinin yer aldığı da görülmektedir. Özellikle Afrasyab duvar resimlerinin batı duvarı, yaşanan devrin gerçek bir yansımasını göstermektedir. Duvar resimleri ve tasvirlerinin Batı Türk Kağanlığı tarihi açısından önemi; çoğunlukla hakanlığın yönetici sınıfının tasvir etmesidir. Dolayısıyla biz Türk yönetici sınıfı hakkında kaynakların anlatılarının doğruluğunu resimler aracılığıyla görebilmekteyiz. Yukarıda bahsedilen tüm yadigarlıklarda memur ve savaşçı resim ve heykelleri ile birlikte birçok toplumun temsilcilerine de denk gelmektedir. Nitekim, Türk ve Soğdlara özgü motiflerin yanı sıra Hint ve diğer toplumlara ait kültürleri yansıtan duvar resimlerinde daha çok Soğd ve Köktürk ileri gelenlerinin ön plana çıktığı anlaşılmaktadır.

Günümüze kadar korunabilmiş resimlerin analizi, Orta Çağ sanatının ideolojik yönünü, sanatçının çalışma yöntemlerini, ayrıntılı ev sahneleri ve saray duvarı ise o dönemin etnik yapısı hakkında analiz yapmabilmemizi sağlamaktadır. Özellikle Afrasyab duvar resimleri Arap fethinden önce Orta Asya'da resim sanatının geliştiğini ve sanatın merkezinin de Semerkand olduğunu bizlere göstermektedir. Arap fetihleriyle birlikte özellikle Şehristan duvar resimlerinin yakıldığını bilmekteyiz. Bahsedilen duvar resimleri ve figürlerin içeriğinin birbirinden farklı olduğu da bir gerçektir. Bazen yaşanan tarihi olaylar tasvir edilirken bazen de Budizm motiflerinin ön plana çıktığı görülmektedir. Türk sanatının çoğunlukla Uygurlar zamanında geliştiği malumdur. Ancak Uygurlardan önce kurulan ve aynı coğrafyayı paylaşan Köktürkler de Soğd sanatçıları aracılığıyla kendilerini ifade etmişlerdir. Biz daha çok yazıtlar, kaya resimleri, seramik ve metal eşyalar, balballar aracılığıyla Köktürk sanatı hakkında bilgi sahibiyiz. Batı Türkistan'da bulunan duvar resimleri doğrudan Türk yabguları tarafından çizdirilmemiş bile olsa döneme ait tasvirlerdeki insan figürlerinin çoğunluğunda çekik gözlü, uzun saçlı, geniş yuvarlak ve sakalsız yüz dikkat çekici bir özellik gösterir. Ayrıca Batı Köktürk Kağanlığı tarafından bastırılan Çaç (Taşkent), Pencikent, Şehristan (Ustruşana) madenî paraları üzerindeki Yabgu, Yabgu-Kağan ve Kağan tasvirlerinin dış görünümü ve diğer veriler resimleri desteklemektedir. 6-8. yüzyıllarda Acine-tepe, Balalık-tepe, Tavka-kale'nin Toharistan yabguluğuna bağlı olduğu, Ustruşana'da Afşinler sülalesinin yaşadığını nümizmatik veriler ve tarihi kaynakların ışığında bölgenin Türk hâkimiyeti altında olduğu biliyoruz. Dolayısıyla saray ve ev duvarlarında anlatılan olayların ve tasvirlerin Köktürk tarihi ve onların hâkimiyeti altındaki milletlere ait olduğu bir gerçektir.

KAYNAKÇA

ABDULLAYEV, K., Zhivopis' Kreposti Tavka K Probleme Etnicheskoy Situatsii Severnogo Tokharistana (Po Dannym Nastennykh Ropisey), Tsivilizatsii I Kul'tury Tsentral'noy Azii v Yedinstve i Mnogoobrazii Materialy Mezhdunarodnoy Konferentsii Samarkand 7-8 Sentyabrya 2009, Samarkand-Tashkent 2010, ss. 235-245.

AHMETBEYOĞLU, A., "Bizans Tarihçisi Menandros'un Türkler (Gök-Türkler) Hakkında Verdiği Bilgiler," Tarih Dergisi, Sayı 50, 2009/2, İstanbul 2010, ss. 11-16.

ARZHANTSEVA, I., Inevatkina O., "Afrasiab Wall-Paintings Revisited: New Discovered Twenty-Five Years Old", Royal Naurüz In Samarkand. Proceedings of The Conference Held in Venice On The Pre-Islamic Paintings at Afrasiab, A Cura di M. Comparetti E. de la Vaissière. Pisa – Supplemento No. 1, Vol. LXXVIII, Roma, 2006, ss. 185-211.

ALBAUM, L.I., Balalyk-Tepe, Taşkent, 1960.

ALBAUM, L. I., Zhivopis' Afrasiaba. Tashkent, 1975.

BABAYAR, G., “Türk Hokonliging Movarounnaxrdagi Boshkaruv Tizimi Hakida”, O'zbekistontarixi, Taşkent 2000, No. 4, ss. 71–79.

BABAYAR, G., “Göktürk Kağanlığı Döneminde Batı Türkistan Yönetimi,” Türkler, C. 2, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, ss. 110-117.

BABAYAR, G., Köktürk Kağanlığı Sikkeleri Katalogu – The Catalogue of coins of Turcic Qaghanate, TİKA, Ankara 2007.

BABAYAR, G. Chach Tarihinden levhalar (İlk Orta asrlar), Yangi Nashr, 2010.

BABAYAR, G., Garbiy Türk Hokonliging Davlat Tuzumi, Tarikh Fanları Doctorı Diss. Abstract., Taşkent 2012.

BABAYAR, G., “Toharistan Bölgesinin Soğdça Yazılı Eski Türk Sikkeleri”, IV. Beşeri Bilimler Forumu Materyalleri “Büyük Bozkır” II, Nursultan 2019, ss. 86-111.

BABAYAR, G.-KUBATİN, A., “K Voprosu O Dinasticheskikh Svyazyakh Chacha İ Buhary V Epokhu Rannego Srednevekov'ya (na osnove numizmaticheskogo Materiala), Drevniye Tsivilizatsii na Srednem Vostoke, Arkeologiya,” İstoriya, Kul'tura (Materialy Mezhdunarodnoy Konferentsii Posvyashchennoy 80-letiyu G.V. Shishkinoy), Moskva 2020, ss. 14-16.

BABAYAR, G. “Sogdiy Yozuvli Ustrushona tangalarining Yangicha Yqilishi”, Kadimiy Zhizzakh Vokashi, Tarikh, Madaniy Tarakkilot va Zamonaviy Uzgarishlar Chorraşasida Mavzusidagi İlmii-Amaly Cumhuriyeti Konferans Materyalleri, Cizzah 2021, ss. 95-103.

BARTOLD, V.V., “İslam Ansiklopedisi'nden Makaleler, Eserler”, Bölüm 2, Nauka, 1964.

BECKWITH, C. I., Empires of the Silk Road: A History of Central Eurasia from the Bronze Age to the Present, Princeton: Princeton University Press.

BELENITSKY, A. M., Antik çağlardan 10. yüzyıla kadar Khuttal'ın Tarihi ve Coğrafi Taslağı, SSCB Bilimler Akademisi Maddi Kültür Tarihi Enstitüsü, SSCB'nin Tacik şubesi Soğd-Tacik arkeolojik keşif gezisinin tutanakları Bilimler Akademisi ve Devlet İnziva Yeri. - Moskova; Leningrad: SSCB Bilimler Akademisi Yayınevi, 1950, T. 1: 1946–1947, ss. 109–127.

BELENİTSKY, A.M. Central Asia, Geneva 1968.

BELENİTSKY, A.M., Penjikent'in Anıtsal Sanatı, Resim, Heykel, Moskova: “İskusstvo” 1973.

BERDİMURADOV, A., Bogomolov G., Tyurki İskusstve Rannesrednevekovogo Sogda, Sogdiyskiy Sborik, Noveyshiy İsseledovaniya po istorii kul'tury Sogda v Uzbekistane, SH. Kamoliddin, Lap Lambert Academic Publishing, Berlin 2020.

BİCHURİN, N. Ya. (Iakinf) Antik Çağda Orta Asya'da Yaşayan Halklar Hakkında Bilgi Koleksiyonu, C. II, M. L. Yayınevi, SSCB Bilimler Akademisi, 1950.

CHAVANNES, E., Documents Sur Les Tou-Kiue (Türkler) Occidentaux, Orhun seferi eserlerinin koleksiyonu. C. 6, St.Petersburg 1903.

CHAVANNES, E., Çin Yıllıklarına Göre Batı Türkleri, çev. M. Koç, İstanbul, Selenge, 2007.

COMPARETTI, M., “Further Evidence For The interpretation of the “Indian Scene” in the Pre-Islamic Paintings at Afrasiab (Samarkand)” Sr Journal, Vol 4 no 2, Winter 2006-7, ss. 35-42.

EKREM, E., Hsüan-Tsang Seyahetnamesi'ne göre Türkistan, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2003.

KÖKTÜRK TARİHİNİN KAYNAKLARI OLARAK ORTA ASYA SARAYLARINDAKİ DUVAR RESİMLERİ

ERKOÇ, H. İ., “Batı Göktürk Kağanlığı’nın Kuruluşu”, EFD/JFL, C.33, S. 1, 2016.

FRYE, R. N. The History of Bukhara, Translated from a Persian abridgment of the Arabic original by Narshakhi, Cambridge 1954.

CEZAR, M., Anadolu Öncesi Türklerde Şehir ve Mimarlık, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 1977.

KUNDAK, A. N., “Batı Türkistan Duvar Resimleri Üzerine Bir inceleme”, Uluslararası Sosyal ve Beşeri Bilimler Berlin Konferansı, Trabzon 2017, ss. 41-53.

GAFUROV, B. G., Tacikler, Antik, Antik Ve Ortaçağ Tarihi. Moskva Nauka, 1972.

GENÇ, B., ESKİCİ, B., CANER, E., “Duvar Resimlerinin İncelenmesinde Yeni Yaklaşımlar: Multispektral Görüntüleme Yöntemleri”, Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi, Yıl:25, S. 3, 2021, ss. 667-684.

GRENET, F., Rahmanov S., Tavka (K İstorii Drevnix Tamožennyx Sooruženij Uzbekistana), Taskent-Samarkand, Institut Arxeologi, 2004.

GRENET, F. - VAISSIERE, E. de la, “The Last Days of Panjikent”, Journal of the Institute of Silk Road Studies, 8., Kamakura 2002, ss. 155–196.

GRENET, F., “The 7th-century AD Ambassadors painting at Samarkand”, Mural Paintings of the Silk Road, Proceedings of the 29th Annual International Symposium on the Conservation and Restoration of Cultural Property, Tokyo 2006, ss. 9-18.

GRITSINA, A. A., MAMADJANOVA S.D., MUKIMOV R.S., Archeology, History and Architecture of Medieval Ustrushana, Samarkand: IICAS, 2014.

GRITSINA, A. A., Ustrushanskiye Byli, Tashkent 2000.

GRITSINA, A. A., Arkeolojik Pamyatniki Syrdarinskoy Oblasti, Tashkent "Fan", 1992.

GRITSINA, A. A., Mamadjanova S.D., Mukimov R.S. Archeology, History and Architecture of Medieval Ustrushana, Samarkand: IICAS, 2014.

GOİBOV, G., Arapların Orta Asya’daki ilk seferleri, Duşanbe: Donish, 1989.

GÖBL, R., Dokumente zur Geschichte der Iranischen Hunnen in Baktrien und Indien, 4 vols., Wiesbaden 1967, ss.182-183.

GUMİLÖV, L. N., Eski Türkler, çev. Ahsen Batur, Birleşik Yayıncılık, İstanbul 1999.

HARMATTA, J., LITVINSKY, B. A., Batı Türk yönetimi altında Tokharistan ve Gandhara, HCCA, C. 3, Paris 1996, ss. 367–401.

HAUSSİG, H. W., İpek Yolu ve Orta Asya Kültür Tarihi, çev. M. Kayayerli, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2001.

HOJAEV, A. “Svedeniya Drevnekitayskikh Puteshestvennikov O Samarkande”, Tsivilizatsiya İ Kul’tura Tsental’noy Azii V Vedinstve İ Mnogoobraziye, Samarkand 2009, ss. 142-44.

HUNKAN, S., Türk Hakanlığı (Karahanlılar), İstanbul 2007.

JUMANİYAZOVA, F., İlk yüzyıllarda Bukhoro, Kashmir wa Gandharadagi Eltegin / ye-li t'e-le / ve-li-te-le özdeşliği: yangicha yondasuvlar”, O’zbekiston Tarixi, 4/2019, ss. 14-24.

- KAFESOĞLU, İ., Türk Milli Kültürü, İstanbul 1983.
- KHASANOV, M. Riep, “A Pastoral Festival on a Wall Painting from Afrasiab (Samarkand)”, The Architectural and Stratigraphic Context, The Architectural And Stratigraphic Context, 6/2011.
- KAMOLIDDINOV, S. S. Güney Sogd ve Tokharistan'ın Tarihi Coğrafyası, Taşkent Özbekistan, 1996
- KEMOLİDDİN, Sh. S., Proiskhozoheniye Samanidov, Tashkent: Rabochiye Dokumenty IFEAK, 31, 2008.
- KIRILEN, Gürhan, “Xuan Zang’ın Orta Asya İzlenimleri”, A.Ü. DTCF Dergisi, 53, 1 (2013), ss. 63-84.
- KLYASHTORNY, S. G., SULTANOV, T. İ., Kazakistan Türkün Üç Bin Yılı, çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2004.
- KOMAR, A., Naslediye Tyurkskikh Kaganatov v Vostochnoy Yevrope, Madebi Müra Kul’turnoye Naslediye, Astana 2009, No 1, ss. 100-102.
- KONUKÇU, E., “Akhunlar”, Türkler, C. I, Ankara 2002, ss. 827-830.
- LERCH, P.I. Monety Bukhar-khudatov, 1909.
- LITVINSKY, B.A., ZEIMAL, T.I., AdzhinaTepa. Mimari. Tablo. Heykel, Moskova: Nauka. 1971.
- LİVSHİTS, V.A., Praviteli Pancha (Sogdiytsy i Tyurki), Narody Azii i Afriki, No:4, Moskva 1979, s. 5669.
- MARSHAK, B.I., Negmatov N., Sogd, HCCA, Paris 1996, Vol. 3.
- MODE, M. “Reading the Afrasiab Murals: Some Comments on Reconstructions and Details, Royal Naurüz in Samarqand”, Proceedings of the Conference held in Venice on the Literaturverzeichnis Pre-Islamic Paintings at Afrasiab, RSO, NS 78, Supplemento 1, Pisa / Roma 2006, ss. 107–128.
- NARŞAHİ, Ebu Bekir, Buhora Tarihi, Forschadan A. Rasulev Tercümesi, Tashkent: Fan 1966.
- NEGMATOV, N.N. Ustrushana v VII - X vv. (Po Pismennyx Ve Arkeolojikheskix Istochnikov), Avto-ref. diss. Kand. İst. Nauk - M.-L., 1952.
- ÖZDEMİR, G., Türk Soğd İlişkileri, Trakya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Edirne 2019.
- PARDAEV, M. H., GOFUROV Zh.I. Ustrushonaning İlk Yrta Asr Qishloq Makollari (Yezma Va Arkeoloji Manbalari Asosida), Taşkent 2016, ss. 302-303.
- PUGACHENKOVA, G. A., REMPEL L. I., Ocherki iskusstva Sredney Azii, Moskva 1982.
- PUGAÇENKOVA, G. A. REMPEL, L. İ. Vıdayuşıyesya Pamyatniki Arhitekturi Uzbekistana, Moskva 1958.
- RAKHMANOV, Sh., “Wall paintings from Tavka, Uzbekistan”, Journal of Inner Asian Art and Archaeology, Vol. 7, 2012, ss. 31-54.
- RASPOPOVA, V. L., “Etnos and Weaponry In The Murals of Afrasiab, Rivista Degli Studi Orientali”, Nuova Serie, Vol. 78, Supplemento No. 1: Royal Naurüz In Samarqand: Proceedings Of The Conference Held In Venice On The Pre-Islamic Paintings At Afrasiab, 2006, ss. 129-145.
- RUSTAMOVA, M., Karahanlı Devri Mimarisi Bezemeleri, TDBB, İstanbul 2022.
- SAZAK, G., “Varahşa Sarayı Duvar Resimleri”, Tarih Dergisi, 2013, 57, ss. 1-23.

KÖKTÜRK TARİHİNİN KAYNAKLARI OLARAK ORTA ASYA SARAYLARINDAKİ DUVAR RESİMLERİ

SDGM, Mug Dağa'ndan Soğd Belgeleri, Okuma, Çeviri, Bir Yorum, C. II, Yasal Belgeler ve Mektuplar, V. A. Livshits'in Okuması, Çevirisi ve Yorumları, Doğu Litra Yayınevi, Moskova 1962.

SHABAN, M. A., Khurasan at the Time of Arab Conguest, İran and İslam, In Memory of the Late Vladimir Minorsky, Edinburg 1971, ss. 480-490.

STARK, S., Die Alttürkenzeit in Mittel- und Zentralasien. Archäologische und Historische Studien, Wiesbaden 2008.

SIMS-WILLIAMS N., "Turks and Other Peoples in the Bactrian Documents", From Ötüken to İstanbul, 1290 Years of Turkish (720–2010), 3th – 5th December 2010, İstanbul, 2011, ss. 15–26.

ŞİŞKİN, V.A., Varahşa, Moskva: Nauka 1963.

SMIRNOVA, O. I. Ocherki iz istorii Sogda, Moskva Nauka, 1970,

SMIRNOVA, O. I. Soğd Sikkeleri Kataloğu, Bronz, Moskva 1981.

TABERİ, Taberî Tarihi, Seçilmiş Alıntılar (Arapça'dan V. I. Belyaev'in çevirisi. O. G. Bolshakov ve A. B. Khalidov'un çevirisine eklemeler), Taşkent 1987.

TAŞAĞIL, A., Göktürkler I, TTK, Ankara 2003.

TAŞAĞIL, A., Gök-Türkler II, TTK, Ankara 1999.

TOGAN, A. Z. V., Umumi Türk Tarihine Giriş, İstanbul 1981.

TOLSTOV, S.P., Drevniy Khorezm: Opyt İstorikoarkheologicheskogo İssledovaniya, Moskva 1948.

TO'XTAYEVA, M.S., "Obraz Zhenshchiny v Rannesrednevekovom Iskusstve na Prime Balalyk-Tepe" *Crossroads of Culture*, Vol. 4, 2, Taşkent 2022, s. 9-16.

TUGUŞEVA, L. Yu., "Türkler ve Toharlar Arasındaki Münasebetler", Türkler, Ankara 2002, C. 2, ss. 152–156.

VAISSIERE, E. de La, « Is There a «Nationality of the Hephtalites»?», Bulletin of the Asia Institute, New Series, London, 2003, Vol. 17, ss. 119–132.

VAISSIERE, E. de La, "Les Turcs, Rois Du Monde À Samarcande" Royal Nauruz In Samarkand: Proceedings Of The Conference Held In Venice On The Pre-Islamic Paintings At Afrasiab, Sapienza - Universita di Roma 2006, ss. 147-162.

YATSENKO, S.A., "The Costume of Foreign Embassies and Inhabitants of Samarkand on Wall Painting of the 7th c. in the 'Hall of Ambassadors' from Afrasiab as a Historical Source", Transoxiana, 8 (June 2004): http://www.transoxiana.org/0108/yatsenko-afrasiab_costume.html.

YOSHIDA, Y. "Turkish rule of Sogdians as Reflected on Coins: Some New Readings of the Legends of Coins Belonging to the Shinji Hirano Collection", Memoirs of the Faculty of Letters Kyoto University 54, 2018, ss. 155-182.

 GTTAD	
Makale Bilgileri:	
Etik Kurul Kararı:	<i>Etik Kurul Kararından muaf.</i>
Katılımcı Rızası:	<i>Katılımcı yoktur.</i>

TUBA TOMBULOĞLU-GAYBULLAH BABAYAR

<i>Mali Destek:</i>	<i>Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.</i>
<i>Çıkar Çatışması:</i>	<i>Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.</i>
<i>Telif Hakları:</i>	<i>Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.</i>
Article Information:	
<i>Ethics Committee Approval:</i>	<i>It is exempt from the Ethics Committee Approval</i>
<i>Informed Consent:</i>	<i>No participants.</i>
<i>Financial Support:</i>	<i>The study received no financial support from any institution or project.</i>
<i>Conflict of Interest:</i>	<i>No conflict of interest.</i>
<i>Copyrights:</i>	<i>The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.</i>

**KÖKTÜRK TARİHİNİN KAYNAKLARI OLARAK ORTA ASYA SARAYLARINDAKİ DUVAR
RESİMLERİ**